

Uluslararası İktisada Dayalı Güncel Araştırmalar ve Uygulamalar II

**Editörler: Prof. Dr. Haktan SEVİNÇ
Dr. Öğr. Üyesi Demet EROĞLU SEVİNÇ**

 **ÖZGÜR
YAYINLARI**

Uluslararası İktisada Dayalı Güncel Araştırmalar ve Uygulamalar II

Editör:

Prof. Dr. Haktan Sevinç

Dr. Öğr. Üyesi Demet Eroğlu Sevinç

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgurayinlari.com

✉ info@ozgurayinlari.com

Uluslararası İktisada Dayalı Güncel Araştırmalar ve Uygulamalar II

Editor: Prof. Dr. Haktan Sevinç • Dr. Öğr. Üyesi Demet Eroğlu Sevinç

Language: Turkish-English

Publication Date: 2025

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-625-8562-08-8

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub1134>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Sevinç, H. (ed), Eroğlu Sevinç, D. (ed) (2025). *Uluslararası İktisada Dayalı Güncel Araştırmalar ve Uygulamalar II*.

Özgür Publications. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub1134>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgurayinlari.com/>

Ön Söz

“Uluslararası İktisada Dayalı Güncel Araştırmalar ve Uygulamalar II” isimli bu kitapta, “Uluslararası İktisat” bilimi özelinde ele alınan konuların teorik ve uygulamalı olarak analizleri yapılmıştır.

Ekonomi bilimindeki hızlı gelişmeler ve değişimlere paralel bir şekilde uluslararası iktisatta da birçok yeni kavram ve konu ortaya çıkmıştır. Söz konusu bu kavram ve konularla ilgili çok çeşitli araştırmalar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir.

Editörlüğünü üstlendiğim bu kitap çalışmasının ikinci cildinde temel anlamda yapılan çalışmalar gerek alana hakim olan, gerekse de alana ilgi duyan araştırmacıları odak noktasında koyarak özenle hazırlanmış ve yayına alınmıştır.

Bu bağlamda eserimin ikinci cildinin bilim camiasına ve ilgi duyan tüm araştırmacılara faydalı olması temennisiyle...

İçindekiler

Ön Söz

iii

Bölüm 1

-
- Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ticaret İlişkisi Üzerine Yapılan Çalışmalara Dair Bibliyometrik Bir İnceleme 1
Derya Demir

Bölüm 2

-
- Uluslararası İktisat Perspektifinden Sınırlar ve Kalkınma İlişkisi 31
Ferhat Öztutuş

Bölüm 3

-
- Türkiye’de Ekonomik Özgürlük–İhracat Yoğunlaşması İlişkisi: Theil İndeksleri Üzerinden Bir Zamanla Değişen Granger Nedensellik Analizi 57
Muharrem Akın Doğanay
Mustafa Kemal Değer

Bölüm 4

-
- Dijitalleşmenin Turizm Talebi ve Dış Denge Üzerindeki Etkisi: Seçilmiş ASEAN Ülkeleri Üzerine Bir Analiz 75
Asiye Küçükosman

Bölüm 5

-
- Ticari Dışa Açıklığın İnsani Gelişmeye Etkisi: Türk Devletleri Örneği 95
Kezban Ayran Cihan

Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ticaret İlişkisi Üzerine Yapılan Çalışmalara Dair Bibliyometrik Bir İnceleme

Derya Demir¹

Özet

1980’li yıllardan sonra küreselleşmedeki artışla birlikte hem doğrudan yabancı yatırım akışlarında hem de uluslararası ticarete yaşanan eş zamanlı artışlar, ikisi arasındaki ilişkinin dikkat çekmesine yol açmıştır. Bunun yanı sıra birçok ülke doğrudan yabancı yatırımın potansiyel yararlarının farkına vararak yatırım çekmek amacıyla giderek daha fazla rekabet etmeye başlamış ve özellikle gelişmekte olan ülkeler ihracatı artırmada araç olarak gördükleri doğrudan yabancı yatırımlar için önemli teşvikler sunmuşlardır. Ancak, doğrudan yabancı yatırımın ihracat üzerindeki etkilerine ilişkin yapılan çalışmalarda çok farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın amacı, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile dış ticaret arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmaların bibliyometrik bir analizini yapmaktır. Bu çalışmada, tarama ve bibliyometrik analiz teknikleri uygulanmıştır. Literatürde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının dış ticaret üzerindeki etkilerine ilişkin ya da karşılıklı nedensellik ilişkisine göre toplam 107 çalışma yapılmıştır. En fazla ülke bazında çalışma yapılmış olup, toplam içindeki payı yaklaşık yüzde 39’dur.

1. Giriş

Doğrudan yabancı sermaye yatırımı ile ihracat arasındaki ilişkiye dair en eski teoriler, Heckscher-Ohlin Samuelson teorik çerçevesine dayanmaktadır (Jones ve Dei, 1983; Kojima, 1975). Bu çerçeveye dayanan ilk teorilerden biri, faktör hareketsizliği varsayımını gevşeten Mundell (1957) tarafından geliştirilmiştir. Bu teori, uluslararası faktör hareketinin uluslararası ticaretin yerini aldığını öne sürmektedir. Ev sahibi ülke perspektifinden yapılan analiz, sermaye girişinin ev sahibi ülkenin üretim olanakları sınırını genişlettiğini, üretim ve tüketim

1 Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Reşadiye Meslek Yüksekokulu, derya.demir@gop.edu.tr, 0000 0002 7355 1757

denge noktalarını değiştirdiğini ve ev sahibi ülkenin ihracatının daralmasına yol açtığını göstermektedir. Ancak Schmitz ve Helmberger (1970), birincil ürünler söz konusu olduğunda, ülkelerdeki aynı teknoloji ve talep varsayımı gevşetildiğinde, faktör hareketliliği ile uluslararası ticaretin tamamlayıcı hale geldiğini bulmuşlardır. Bu durum, doğrudan yabancı yatırım (DYY) girişlerinin ev sahibi ülkenin ihracatını artırdığı anlamına gelmektedir (Kastratovic, 2020).

Kojima (1973, 1975, 1982), Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük teorisine dayanarak farklı bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu yaklaşıma göre, DYY akışının, yatırımın menşe ülkesinin karşılaştırmalı dezavantaja sahip olduğu ve ev sahibi ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörleri hedeflemesi durumunda, ev sahibi ülke ihracatında bir artışa yol açmaktadır. Aksi durumda, değişkenler arasında ikame edici bir ilişki oluşmakta ve ev sahibi ülkenin ihracatında bir azalma gözlemlenmektedir.

1980'li yıllarda “yeni ticaret teorisi” olarak adlandırılan ve ölçek ekonomilerini, ürün farklılaşmasını ve eksik rekabeti dikkate alan bir literatür akımı oluşmuştur (Helpman ve Krugman, 1987; Krugman, 1980). DYY ile uluslararası ticaret arasındaki ilişkiyi inceleyen yeni ticaret teorisi modelleri, yatay, dikey ve karmaşık DYY modelleri olmak üzere üç ana kategoriye ayrılabilir. Bütün bu model grupları, DYY'nin ev sahibi ve ana ülke ihracatı üzerindeki etkilerini tanımlamak için kullanılabilir (Moosa, 2002; Yokota ve Tomohara, 2009; Kastratovic, 2020).

Yatay DYY modelleri, çokuluslu şirketlerin faaliyetleri ile uluslararası ticaret arasındaki etkileşimi analiz ederken, ulaşım maliyetlerini ve tek bir ürünün var olduğunu varsaymaktadır. Markusen (1984), uluslararası ticaret teorisine çok uluslu şirket kavramını tanıtan ilk modellerden birini geliştirmiştir. Bu modelde çok uluslu şirketlerin bilgi sermayesini koruma motivasyonu içselleştirme ile açıklanmaktadır. Modeldeki içselleştirmenin rolü Ethier ve Markusen (1996) tarafından daha da genişletilmiştir. Bu modeller, ev sahibi ülke ihracat etkilerini doğrudan tanımlamasa da, çok uluslu şirketlerin iştiraklerinin ihracat için üretimi organize etmek yerine ev sahibi ülke pazarında satış yaptığını vurgulamaktadır. Bu durum, yatay DYY akışının ev sahibi ülke ihracatını etkilemediği anlamına gelmektedir. Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, yatay DYY modelleri, küresel DYY ile uluslararası ticaret akışları arasındaki ilişkinin bir ikame olduğunu göstermektedir (Moosa, 2002).

Teorik çerçeve, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının dış ticaret üzerinde dolaylı ve dolaysız etkileri söz konusu olabildiğini, olumlu ya da olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabileceğini vurgulamaktadır. Literatürdeki çalışmalarda incelenen döneme, ülke veya bölgeye ya da gelişme durumuna göre farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Uygulanan yöntemler ise zaman serisi

analizleri ve panel veri analizlerinden oluşmaktadır. Bu çalışmanın amacı, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile dış ticaret arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmaların bibliyometrik bir analizini yapmaktır. Bu çalışmada, tarama ve bibliyometrik analiz teknikleri uygulanmıştır. Tarama tekniği, veri toplama amacıyla incelenecek alanla ilgili mevcut belgelerin ve kayıtların düzenli bir şekilde gözden geçirilmesidir. Bibliyometri, kitaplar ve diğer bilimsel iletişim araçlarının matematiksel ve istatistiksel tekniklerle analiz edilmesi olarak tanımlanabilir (Barış ve Uyan, 2023: 96; Pritchard, 1969: 348-349). Bibliyometrik analiz içeren çalışmalar, betimleyici ya da değerlendirmeci olabilir. Betimleyici çalışmalarda, belirli bir alandaki bilimsel yayınların sayısı, yayın yılları, ülkeler gibi boyutlar karşılaştırılarak verimlilikleri ölçülmeye çalışılır (Ukşul, 2016: 14). Bu çalışmada konuya ilişkin araştırmalar önce örnekleme göre ve yayınlandığı yıla göre sınıflandırılmıştır. Çalışmanın sonraki bölümünde ise ülke ve Türkiye bazlı çalışmalar sonuçları bakımından incelenmiş, daha sonra bölgesel düzeyde yapılan çalışmalar, ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre yapılan çalışmalar ve belirli sektörlere odaklanan çalışmalar sonuçları bakımından irdelenmiştir.

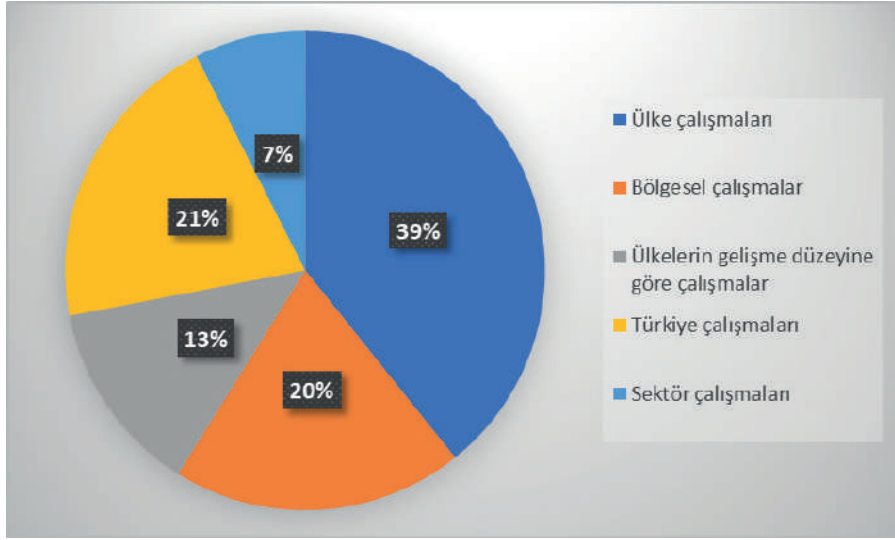
2. Çalışmaların Örneklem Grubuna Göre Sınıflandırılması

Literatürde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının dış ticaret üzerindeki etkilerine ilişkin ya da karşılıklı nedensellik ilişkisine göre toplam 107 çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar örneklem grubuna göre incelendiğinde ülke bazında yapılan çalışma sayısı 42, Türkiye için yapılan çalışmaların sayısı 22'dir. Diğer çalışmalardan 21'i bölgesel çalışma olup, 14 çalışma da ülkelerin gelişme düzeyine göre yapılan çalışmalardır. Belirli sektörlere odaklanarak yapılan çalışma sayısı ise 8'dir (Tablo 1).

Tablo 1. Örneklemeye göre çalışmalar

Kapsam	Sayı	Kapsam	Sayı
Ülke çalışmaları	42	Ülkelerin gelişme düzeyine göre çalışmalar	14
Bölgesel çalışmalar	21	Türkiye çalışmaları	22
Sektör çalışmaları	8	Toplam	107

Şekil 1'de örnekleme göre yapılan çalışmaların toplam içindeki payları görülmektedir. En fazla ülke bazında çalışma yapılmış olup, toplam içindeki payı yaklaşık yüzde 39'dur. İkinci sırada yüzde 21 ile Türkiye üzerine yapılan çalışmalar gelmektedir.

Şekil 1. Örnekleme Göre Çalışmaların Toplam İçindeki Payı

Bölgesel çalışmaların payı yüzde 20 iken, örneklemin gelişme düzeyine göre yapılan çalışmaların payı yüzde 13, sektör odaklı çalışmaların payı ise yüzde 7'dir.

Tablo 2'de doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile dış ticaret ilişkisine dair yapılan çalışmaların yayın yıllarına göre dağılımı görülmektedir. Yapılan çalışmaların özellikle 2010-2020 yılları arasında yoğunlaştığı görülmektedir. 2010-2020 döneminde konuya ilişkin 56 çalışma yapılmıştır. 1970-1990 döneminde yapılan çalışma sayısı sadece 11 iken, 2000-2010 arası çalışma sayısı 26'dır. 2020'li yıllarda ise bu sayı 14 olup son çalışma 2024 yılında yapılmıştır.

Tablo 2. Yayımlı Yılma Göre Çalışmalar

Sayı	1970-1980-1990	2000'li yıllar	2010'lu yıllar	2010'lu yıllar	2020'li yıllar
1	Loo (1977)-Kanada	Sharma (2000)-Hindistan	Yılmaz (2010)-Türkiye	Shamim vd. (2016)-Pakistan	Jana (2020)-Hindistan
2	Hood ve Young (1979)-GÜ	Zhang ve Song (2000)-Çin	Ibrahimova (2010)-bölgesel	Özbostancı (2016)-bölgesel	Kotil (2020)-Türkiye
3	Lipsey ve Weiss (1981)-sektörel	Clausing (2000)-GOÜ	Bozdağhoğlu (2010)-Türkiye	Tapşın (2016)-Türkiye	Çelik vd. (2020)-GÜ
4	Chou (1988)-Tayvan	Zhang ve Felmingham (2001)-Çin	Gorokhov (2011)-Çin	Mitic vd. (2016)-bölgesel	Bari (2021)-bölgesel
5	O'Sullivan (1993)-İrlanda	Blonigen (2001)-sektörel	Enimola (2011)-Nijerya	Selimi vd. (2016)-bölgesel	Uğur (2021)-GOÜ-GÜ
6	Lin (1995)-bölgesel	Marchant vd. (2002)-sektörel	Njong ve Raymond (2011)-Kamerun	Mahmoodi ve Mahmoodi (2016)-GÜ	Gebremariam ve Ying (2022)-Etiyopya
7	Kojima (1995)-bölgesel	Lopez (2005)-Meksika	Delice ve Birol (2011)-Türkiye	Ersay vd. (2017)-Rusya	Uğur ve Taş (2022)-Türkiye
8	Brouthers vd. (1996)-GÜ-GOÜ	Zhang (2005)-Çin	Temiz ve Gökmen (2011)-Türkiye	Li vd. (2017a)-Çin	Feride ve Kanat (2022)-Türkiye
9	Seo (1997)-Güney Kore	Şen ve Karagöz (2005)-Türkiye	Ahmed vd. (2011)-bölgesel	Li vd. (2017b)-Çin	Şeker ve Akpolat (2022)-Türkiye
10	Leichenko ve Erikson (1997)-ABD	Faeth (2006)-Avustralya	Harding ve Javorcik (2011)-GOÜ	Matlasedi ve Nanywa (2017)-Güney Afrika	Aztimur ve Kaya (2022)-Türkiye
11	Pain ve Wakelin (1998)-GÜ	Xuan vd. (2006)-Vietnam	Göçer vd. (2012)-Türkiye	Magalhaes ve Africano (2017)-Portekiz	Sahoo ve Dash (2022)-GOÜ-GÜ
12		Zhang (2006)-Çin	Tekin (2012)-GOÜ	Mijiyawa (2017)-bölgesel	Calal vd. (2023)-Azerbaycan
13		Hsiao ve Hsiao (2006)-bölgesel	Bayar (2013)-Türkiye	Acaravcı ve Akyol (2017)-Türkiye	Güzel ve Tünsoy (2023)-bölgesel
14		Pramadhani vd. (2007)-Endonezya	Khalil (2013)-Pakistan	Terzi ve Pata (2017)-Türkiye	Özmerdivanlı ve Akgün (2024)-sektörel
15		Lee (2007)-Tayvan	Clipa vd. (2013)-Romanya	Doğanay ve Değer (2017)-sektörel	
16		Kutan ve Vuksic (2007)-bölgesel	Barua (2013)-Hindistan	Samantha ve Liu (2018)-Sri Lanka	
17		Zhu ve Jeon (2007)-bölgesel	Bhatt (2013a)-Çin	Sultanuzzaman vd. (2018)-Sri Lanka	
18		Kueh vd. (2007)-bölgesel	Bhatt (2013b)-Sri Lanka	Gökçe (2018)-bölgesel	
19		Majeed ve Ahmad (2007)-GOÜ	Shawa ve Shen (2013)-Tanzanya	Sezer (2018)-bölgesel	
20		Wong ve Tang (2007)-sektörel	Sultan (2013)-Hindistan	Arslan vd. (2018)-bölgesel	
21		Gu vd. (2008)-Çin	Çetin ve Şeker (2013)-GOÜ	Mukhtarov vd. (2019)-Ürdün	
22		Kersan-Skabi ve Zubin (2009)-Hırvatistan	Gökmen, ve Türen (2013)-sektörel	Karimov (2019)-Türkiye	

23		Uddin ve Habib (2009)-Bangladeş	Rahmaddi ve Ichihashi (2013)-sektörel	Canpolat (2019)-bölgesel	
24		Altıntaş (2009)-Türkiye	Öğüt vd. (2014)-Türkiye	Akman (2019)-Türkiye	
25		Temiz ve Gökmen (2009)-Türkiye	Alecemi vd. (2015)-Pakistan	Yurt (2019)-bölgesel	
26		Karagöz ve Karagöz (2009)-Türkiye	Koç (2015)-Türkiye	Gamariel ve Have (2019)-bölgesel	
27			Bouras ve Raggad (2015)-GOÜ	Halbayev (2019)-bölgesel	
28			Chakraborty vd. (2016)-Hindistan	Xiong ve Sun (2019)-GOÜ	

Ülke bazında yapılan çalışmalarda Amerika kıtasından az sayıda ülke kapsam olarak ele alınmıştır (ABD, Kanada, Meksika). Avrupa kıtasından ele alınan ülkeler İrlanda, Portekiz, Romanya ve Hırvatistan olarak sayılabilir. Asya kıtasında bulunan birçok ülke de konuya ilişkin yapılan çalışmalar arasında yer almaktadır. Tablo 2’de DYY ile dış ticaret ilişkisinin araştırıldığı ülkeler gösterilmiştir. Çin 8 defa, Hindistan 5 defa, Tayvan 4 defa, Pakistan 3 defa, Güney Kore 3 defa, Vietnam 2 defa, Sri Lanka 2 defa, Hırvatistan, Hong-Kong-Makao, Kanada, İrlanda, ABD, Meksika, Avustralya, Endonezya, Bangladeş, Nijerya, Kamerun, Romanya, Tanzanya, Portekiz, Ürdün, Azerbaycan bir defa çalışılmıştır.

Tablo 2. En Fazla Çalışılan Ülkeler

27 defa çalışılan ülke	8 defa çalışılan ülke	5 defa çalışılan ülke	4 defa çalışılan ülke	3 defa çalışılan ülke	2 defa çalışılan ülkeler	1 defa çalışılan ülkeler
Türkiye	Çin	Hindistan	Tayvan	Pakistan	Vietnam Sri Lanka Güney Kore	Kanada, ABD, Meksika İrlanda, Portekiz, Romanya Avustralya, Hırvatistan Endonezya, Bangladeş, Nijerya, Kamerun, Tanzanya, Hong-Kong-Makao Ürdün, Azerbaycan

3. Ülke Bazlı Çalışmaların Sonuçları Bakımından İncelenmesi

Zhang ve Song (2000), 1986-1997 döneminde, Çin’in 28 bölgesi için yaptığı çalışmada bölgelere bir dönem önce gelen DYY’deki yüzde 1’lik bir artışın bir sonraki dönem imalat sanayi ihracatını yüzde 0.29 arttırdığını

ortaya koymuştur. Zhang ve Felmingham (2001) da 1986-1999 yıllarını kapsayan çalışmasında Çin'de DYY ile ihracat arasında karşılıklı nedensellik olduğunu göstermiştir. Zhang (2005) 1980-2004 döneminde Çin için yaptığı çalışmada DYY girişlerinin Çin'in ihracatını olumlu etkilediği bulunmuştur. Zhang (2006), 1986-1997 yılları arasında Çin'deki eyaletler için panel veri analizi kullanmış ve içeriye yönelik DYY girişlerinin eyaletlerden gelen imalat sanayi ihracatını artırmaya yardımcı olduğunu bulmuştur. Bhatt (2013a) 1978-2009, Çin'de DYY yüzde 1 oranında arttığında ihracatın da yüzde 0,04 arttığı bulgusuna ulaşmıştır. Li vd. (2017), 1994-2014 döneminde Çin'e giren DYY'nin ihracat üzerindeki etkisinin pozitif olduğunu göstermiştir. Gu vd.'nin (2008) bulguları 1995-2005 yılları arasında Çin'de DYY girişlerinin ihracatı arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Sektörel açıdan ise DYY girişinin 14 sektörden 13'ünde ihracatı arttırdığı ortaya konulmuştur. Gorokhov (2011), Çin'in 29 bölgesinde DYY'lerin Çin'in ihracatı üzerinde 1986-2009 dönemindeki etkisinin negatif, 2001-2009 dönemindeki etkisinin pozitif olduğu tespit edilmiştir.

Barua (2013), 2000-2012 dönemi için Hindistan'da DYY, GSYİH ve ihracat için bir eş bütünleşme analizi yapmış ve üç değişken arasında pozitif bir korelasyon olduğunu göstermiştir. Sultan (2013), 1980'den 2010'a kadar Hindistan'daki DYY ile ihracat arasındaki bağlantıyı araştırmış, kısa ve uzun vadede DYY'nin ihracatın nedeni olmadığı sonucuna varmıştır. Chakraborty vd. (2016), 1990Q1-2016Q4 döneminde Hindistan'da ihracattan DYY girişlerine doğru tek yönlü nedensellik bulmuştur. Sharma (2000), 1970-1988 döneminde, Hindistan'da DYY'lerin ihracat üzerindeki etkisi anlamsız bulunmuştur. Jana (2020), Hindistan'da DYY ile ihracat arasındaki bağlantıyı incelemiştir. Çalışma, DYY'nin ülkedeki ihracatın teşvikinde sadece kısa dönemde önemli bir rol oynadığını göstermiştir.

Chou (1988) bulgularına göre Japon ve ABD DYY'ları Tayvan'da ihracatı arttırmaktadır. Seo (1997), 1952-1994 döneminde Güney Kore'de herhangi bir nedensellik bulunamamıştır. Tayvan'da ise DYY'nin ihracata neden olduğu bulunmuştur. Lee (2007), 1952-2005 ve 1966-2005 dönemleri itibarıyla Tayvan'a giren DYY'ların ihracatı olumlu etkilediği bulunmuştur. ABD ve Japonya'dan giren DYY'ların ise Tayvan'ın ABD ve Japonya'ya ihracatını pozitif etkilemediği bulunmuştur.

Khalil (2013), 1971-2009 dönemi verileriyle Pakistan'da DYY'nin kısa vadede ihracata etkisi olmadığı, ancak uzun vadede olumlu etkisinin bulunduğu tespit edilmiştir. Aleemi vd. (2015), 1973-2008 yılları arasında Pakistan'da DYY'da yüzde 1 oranında bir artış sonucunda ihracatın yaklaşık yüzde 0,47 arttığı sonucuna varılmıştır. Shamim vd. (2016), Pakistan'da yabancı

sermaye girişlerinin kısa ve uzun vadede ihracatı olumlu bir şekilde etkilediğini bulmuştur. Samantha ve Liu (2018), 1980-2016 yılları arasında DYY girişlerinin Sri Lanka'dan ihracatı olumlu etkileyip etkilemediğini incelemiştir. Ampirik sonuç, yabancı sermaye girişlerinin kısa vadede veya uzun vadede ihracat üzerinde önemli bir etkisinin olmadığını göstermiştir. Sultanuzzaman vd. (2018), 1980'den 2016'ya kadar Sri Lanka'da DYY, ekonomik büyüme ve ihracat arasındaki uzun vadeli ve kısa vadeli bağlantıyı analiz etmiştir. DYY ile ihracat arasında negatif ve anlamlı bir ilişki olduğunu doğrulamıştır. Dolayısıyla, DYY girişlerindeki bir artış, Sri Lanka'nın ihracatını azaltacaktır. Bhatt (2013b) tarafından yapılan çalışmada 1990-2008 arasında Vietnam'da DYY'deki yüzde 1'lik bir artış olduğunda ihracatın yüzde 0,25 arttığı tespit edilmiştir. Xuan vd. (2006), 1990-2004 yılları arasında Vietnam'a yapılan DYY'ın Vietnam'ın yatırımcı ülkelere yaptığı ihracatı yüzde 0.25 arttırdığını ortaya koymuştur. Ersoy vd. (2017), Rusya için yaptıkları çalışmada 1996Q1-2016Q4 döneminde DYY'ın ihracatın nedeni olduğunu bulmuşlardır. Calal ve diğerleri'nin (2023) çalışmasında, 1993-2021 döneminde Azerbaycan'da granger nedensellik testinin sonuçları, DYY'dan ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir. Pramadhani vd. (2007), 1990-2004 yılları arasında Endonezya için yapılan çalışma, yabancı yatırım ile ihracat arasında iki yönlü nedensel bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Uddin ve Habib (2009), Bangladeş'te yabancı sermaye ile ihracat arasında olumlu bir eş bütünleşme ilişkisi olduğunu göstermiştir. Mukhtarov vd. (2019), Ürdün'de ihracat üzerindeki DYY'ın etkisini incelemek için DYY'ın ihracat üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisi olduğunu bulmuştur. Çalışma, DYY'da yüzde birlik bir artışın ihracatı yüzde 0,13 oranında artırdığını göstermiştir.

Enimola (2011), 1970 ve 2008 yılları arasında eş bütünleşme analizi ile Nijerya'da DYY'ın ihracatı olumlu etkilediğini bulmuştur. Njong ve Raymond (2011) 1980-2003, Kamerun'da DYY girişlerinde yüzde 1 artış olduğunda, ihracatın yüzde 9 arttığı bulgusuna ulaşmıştır. Shawa ve Shen (2013), 1980-2012 yılları arasında Tanzanya'da DYY artışlarının ihracatı arttırdığını göstermiştir. Matlasedi ve Ncanywa (2017), 1970-2015 döneminde Güney Afrika'da DYY girişlerindeki yüzde 10 oranında bir artışın ihracatı yüzde 0,4 arttırdığını ortaya koymuştur. Gebremariam ve Ying (2022), 1992'den 2018'e kadar Etiyopya'daki ihracat üzerinde DYY'ın etkisini araştırmış, DYY ile ihracat arasında önemsiz bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşmıştır.

O'Sullivan (1993), 1960-1980 döneminde bir önceki dönem DYY'ın, İrlanda'da mal ihracatını artırdığını ortaya koymuştur. Leichenko ve Erikson (1997), ABD'nin 48 eyaletinde 1980-1991 döneminde DYY'ın imalat sanayi ihracatını arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Lopez (2005), bulgularına göre 1970-2000 döneminde Meksika'da DYY ile ihracat arasında karşılıklı nedensellik

söz konusudur. Loo (1977) tarafından yapılan 1948-1966 dönemini kapsayan çalışmaya göre Kanada’da DYY girişi ihracatı azaltmaktadır. Faeth (2006), 1985Q3-2002Q2 dönemi için Avustralya’da DYY girişlerinin Avustralya’nın ihracat artış hızını azalttığını tespit etmiştir. Clipa vd. (2013) 1991-2010, Romanya’da DYY’deki 1 birim artış olduğunda, sonraki dönem ihracatı 0.41 birim artmaktadır. Magalhaes ve Africano (2017) çalışmasında 2000-2013 döneminde Portekiz’e 27 ülkeden gelen DYY’nin ihracata etkisinin anlamsız olduğu bulunmuştur. Kersan-Skabi ve Zubin (2009), Hırvatistan’daki DYY’ların ihracatı etkilediğine dair herhangi bir kanıt bulamamıştır.

4. Türkiye Bazlı Çalışmaların Sonuçları Bakımından İncelenmesi

Türkiye’yi örneklem alan çalışmalardan bazılarında DYY ile dış ticaret arasında bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir. Örneğin, Şen ve Karagöz (2005), 1994 Q2-2004 Q4 dönemi için çeyreklik verilerle yaptığı çalışma sonucuna göre DYY’nin ihracata etkisinin olmadığı bulunmuştur. Karagöz ve Karagöz (2009), Türkiye için 1991 Q1-2003 Q2 dönemi çeyreklik verilerle yaptığı çalışma sonucunda DYY’lardaki bir artışın ihracat üzerindeki etkisinin anlamsız olduğu, DYY’dan ihracata doğru nedensellik olmadığı ortaya çıkmıştır. Temiz ve Gökmen (2009)’in elde ettiği bulgular 1991-2008 döneminde Türkiye’de DYY’ların ihracatı artırıcı olmadığını göstermiştir. Yılmaz (2010), Türkiye’de 1991 Q1- 2007 Q3 döneminde DYY ile ihracatın birbirinin nedeni olmadığını bulmuştur. Temiz ve Gökmen (2011) çalışmasında da 1991-2010 yılları arasında Türkiye için DYY’lar ile ihracat arasında bir tamamlayıcılık olmadığı görülmüştür. Bayar (2013) 1974-2011 döneminde Türkiye’de DYY’nin ihracatın nedeni olmadığı bulunmuştur.

Acaravcı ve Akyol (2017) da 1998 Q1-2015 Q3 (çeyreklik) dönemi için yaptığı Granger Nedensellik ve Johansen Eş bütünleşme Testi sonuçlarına göre, DYY ve ihracat arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Kotil (2020), 2003-2019 döneminde DYY’lar, ihracat ve ithalat arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu dönem, Türkiye’de dış ticarete serbestliğin arttığı ve DYY’lar için yasal düzenlemelerin yapıldığı bir süreçtir. Elde edilen bulgular, ihracat ile ithalat arasında güçlü bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Ancak, DYY’ların beklenildiği gibi ihracat ve ithalat üzerinde önemli bir etkisi olmadığı saptanmıştır.

Türkiye’yi örneklem alan çalışmalardan bazılarında ise DYY ile dış ticaret arasında olumlu bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur. Örneğin, Altıntaş (2009), Türkiye için 1996 Q1-2007 Q2 (çeyreklik) döneminde Johansen-Jelius Eş bütünleşme Testi ve Granger Nedensellik testi yaptığı çalışmasında uzun vadede ithalat artışının DYY girişinin arttırdığı, DYY girişi artışının ise

ihracatın arttırdığı bulgusuna ulaşmıştır. Bozdağlıoğlu (2010), 1992 Ocak-2009 Temmuz döneminde Türkiye'ye gelen DYY'larla Türkiye'nin ihracat performansı arasında olumlu bir ilişki olduğunu gözlemlemiştir. Bir başka çalışma da Delice ve Birol (2011), Türkiye'de DYY ile dış ticaret bilançosu arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi ile araştırdığı çalışmadır. Bu çalışmada 1992-2001 döneminde ihracat ile DYY arasında eş bütünleşme olduğu, ancak kısa ve uzun dönemde ikisi arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. 2002-2011 döneminde de eş bütünleşme olduğu, kısa ve uzun dönemde anlamlı ilişki bulunduğu, DYY'ın ihracatı olumlu etkilediği, üç dönemde de ithalat ile DYY arasında eş bütünleşme olmadığı ortaya konulmuştur. Göçer vd. (2012) 2000-2010 yılları arasında Sınır Testi Yaklaşımına Dayalı ARDL, Granger Nedensellik, Engle Granger ve Johansen Eş bütünleşme testleri sonucunda DYY'daki yüzde 10'luk bir artışın, ihracatı yüzde 1,4 arttırdığı bulgusuna ulaşmıştır.

Öğüt vd. (2014), Türkiye için 1992 Ocak-2014 Mayıs döneminde Johansen Eş bütünleşme Testi, Varyans Ayrıştırması ve Etki Tepki Fonksiyonu ile DYY girişlerinin ihracatı arttırdığını göstermiştir.

Türkiye verileriyle yapılan bir başka çalışma da Koç'un (2015), 2007-2014 dönemi için yaptığı çalışmadır. Bu çalışmada Toda-Yamamoto Nedensellik testi yapılmış, DYY'ın ihracatın nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tapşın (2016) da 1974-2011 yılları arasında Türkiye'de Granger nedensellik ile DYY girişlerinin ihracatı arttırdığını bulmuştur. Terzi ve Pata (2017) 1982-2011 dönemi yıllık verileriyle ihracattan DYY girişlerine doğru tek yönlü nedensellik bulunduğunu göstermiştir. Karimov (2019) da 1974'ten 2017'ye kadar Türkiye'deki ticaret üzerindeki DYY etkisini incelemiştir. Bulgular, ihracattan DYY'lara doğru tek yönlü bir nedensellik ve incelenen değişkenler arasında eş bütünleşmenin varlığını göstermiştir.

Akman (2019), Türkiye'de Ocak 2005-Ağustos 2018 arasında ARDL Sınır testi ile DYY girişindeki yüzde 100'lük bir artışın, ihracatı yüzde 39 arttırdığını tespit etmiştir. Uğur ve Taş (2022), 1980-2019 döneminde Türkiye için DYY girişlerinin ihracat üzerindeki etkisini analiz ettiği çalışmanın sonucu elde edilen bulgular, DYY girişlerinin ihracata pozitif etkisi olduğunu göstermektedir. Sonuçlar, Türkiye'de DYY girişlerinin kaynak arayışı hedefli (dikey) ve ihracatı arttırdığını ortaya koymaktadır. Türkiye, nitelikli ve ucuz işgücüne sahip olması, yabancı yatırımcılar açısından vergi ve teşvik uygulamalarının uygun olması sebebiyle ihracata dönük dikey DYY için caziptir. Bunun yanı sıra Türkiye'nin Avrupa, Orta Doğu ve Orta Asya'yı birleştiren stratejik konumu, AB ile gümrük birliği içerisinde bulunması ve çok sayıda ülke ile arasında

serbest ticaret anlaşması bulunması da ihracat platformu olan DYY girişlerini sağlamaktadır.

Güncel araştırmalardan Feride ve Kanat (2022), Türkiye’de DYY ile dış ticaret arasında bir bağlantı olup olmadığını belirlemek amacıyla ihracat ve ithalatın DYY ile olan ilişkisini, hem genel hem de sektörel düzeyde incelenmiştir. Analizlerde ADF ve PP birim kök testleri, Johansen eş bütünleşme testi ve Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Araştırma, 2005:Q1 ile 2021:Q4 arasındaki dönemi kapsayan üç aylık verilerle gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular, DYY ile dış ticaret arasında bir eş bütünleşme ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. Nedensellik analizleri ise, toplam ihracatın toplam DYY’ler üzerindeki etkisinin yanı sıra, hizmet sektörü ihracatının da hizmet sektöründeki DYY’ler üzerinde etkili olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, hizmet sektöründe ithalat ile GSYİH arasında ve GSYİH ile DYY’ler arasında bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Şeker ve Akpolat (2022), Türkiye için DYY ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişki 1990-2020 dönemini kapsayan veriler kullanılarak incelenmiş, ihracatın ve ithalatın DYY’nin nedeni olduğu tespit edilmiştir. Aztimur ve Kaya (2022) da diğer çalışmalara benzer sonuçlara ulaşmıştır. Türkiye’de 1970-2019 yılları arasında DYY’lar ile ihracat arasındaki eş bütünleşme ilişkisi, Fourier SHIN testi kullanılarak değerlendirilmiş ve eş bütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. DOLS tahmin modeli ile elde edilen bulgulara göre, DYY’lardaki yüzde 1 oranında bir artışın, ihracatı yaklaşık yüzde 0.67 oranında artırdığı belirlenmiştir.

5. Bölgesel Çalışmaların Sonuçları Bakımından İncelenmesi

Kojima (1995) 1966-1982 yılları arasında ASEAN ülkeleri ile yeni sanayileşmiş 4 Asya ülkesi verilerini kullanarak Japonya’dan bu ülkelere DYY girişleri sonucunda ev sahibi ülkenin ihracatının arttığını göstermiştir. ABD’den giren DYY’ların ise iç pazara yönelik olması sebebiyle ev sahibi ülke ihracatını arttırmadığı tespit edilmiştir. Lin (1995) de araştırmasını ASEAN ülkeleri kapsamında yapmıştır. Araştırma bulguları 1981-1992 döneminde Tayvan’dan bu ülkelere DYY girişinin bu ülkelerin Tayvan’a ihracatlarını arttırdığı yönündedir. Kueh vd. (2007) ayrıca eş bütünleşme analizi kullanarak ASEAN-5 ekonomileri için yabancı yatırım ve ticaret arasındaki bağlantıları incelemiştir. Çalışmada yapılan ampirik değerlendirme, DYY ve ihracatın kısa vadede birbirinin tamamlayıcısı, uzun vadede ise birbirinin ikamesi olarak hareket ettiğini ortaya koymuştur.

Kutan ve Vuksic (2007), 1996-2004 döneminde 12 merkezi ve doğu Avrupa ülkesi için DYY’nin 12 ülkede de doğrudan etkilerle ihracatı arttırdığını, 8 ülkede ise dolaylı etkilerle arttırdığını bulmuştur. Zhu ve Jeon (2007)

tarafından yapılan bir diğer çalışma ise, OECD ülkelerinde DYY'ın ihracatla nasıl ilişkili olduğuna odaklanmıştır. Çalışmalarında, 1981'den 1998'e kadar 22 OECD ülkesinden oluşan bir örneklem için eş bütünleşme analizi yapılmış ve DYY'ın bu ülkeler arasında ikili ticareti tamamladığını bulmuşlardır. Mitic vd. (2016), 1998-2013 yılları arasında 11 Avrupa geçiş ekonomisinde DYY ile toplam mal ihracatı arasındaki korelasyonun anlamlı olduğunu bulmuştur. Selimi ve diğerlerinin (2016) 1996-2013 döneminde 8 Güney Doğu Avrupa ülkesi için yaptığı panel veri analizi ile Batı Balkan ülkelerindeki DYY ile ihracat arasındaki bağlantıyı incelemiştir. Bulgular, Batı Balkan ülkelerine ilişkin ihracat üzerinde DYY sonuçlarının olumlu olduğunu doğrulamıştır. Yurt (2019) da 1990-2018 dönemi için 12 Avrupa Birliği ülkesini içeren çalışmasında DYY girişindeki bir birimlik bir artışın, bu ülkelerin ihracatını 0.089 birim arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Avrupa'da bulunan ülkeler için yapılan çalışmalarının hepsinin sonucu DYY girişlerinin ihracatı olumlu etkilediği yönündedir. Ibrahimova (2010) ise 1995-2008 yılları arasında Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi olan ülkelere DYY girişlerinin ihracatı olumsuz etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Afrika bölgesi kapsamında yapılan çalışmaların sonuçları DYY'ların ihracatı olumlu etkilediği yönündedir. Örneğin, Ahmed vd. (2011), yaptığı çalışmada Sahra Altı Afrika bölgesinden seçilmiş bir grup ülkenin verilerini kullanarak yabancı yatırım ile ihracat arasında karşılıklı nedensellik olabileceğini bulmuştur. Mijiyawa (2017) da benzer şekilde 1970-2009, döneminde 53 Afrika ülkesinde DYY'nin Afrika ülkelerinde ihracatı arttırdığı buğusunu elde etmiştir. Gamariel ve Have (2019) tarafından yapılan bir çalışma da yabancı yatırımın Sahra Altı Afrika ekonomilerinin ihracat rekabet gücüne etkisini incelemiştir. Çalışmada DYY'ın ihracat rekabet gücünü pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediği gösterilmiştir. GOÜ'lerden 19 Asya ekonomisi için yapılan bir çalışmanın sonuçları da benzer şekildedir. Arslan vd. (2018) 1980-2015 dönemi verileriyle 12 Asya ülkesinde DYY girişlerinin ihracatın nedeni olduğu bulunmuştur. Hsiao ve Hsiao (2006), Çin, Kore, Tayvan, Hong Kong, Singapur, Malezya, Filipinler ve Tayland için 1986-2004 verileriyle yaptığı çalışma sonuçları DYY'nin GSMH'yi doğrudan etkilediğini, ihracat geliri artışı yoluyla da dolaylı olarak etkilediğini göstermektedir.

Literatürde BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin) veya BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika) ile Türkiye'yi örneklem grubu olarak alan çalışmalar da yapılmıştır. Özbostancı (2016) 1995-2014 dönemi verileriyle BRIC ve Türkiye'yi ele aldığı çalışmasında DYY ile ihracat arasında uzun dönem için bir eş bütünleşme ilişkisinin olmadığı bulunmuştur. Çin, Rusya ve Hindistan'da DYY'nin ihracata olumlu etkileri belirlenmiştir. Ancak Brezilya ve Türkiye'de DYY artışının ihracatı etkilemediği ortaya çıkmıştır. Gökçe

(2018), 1990-2016 yılları arasında araştırma bulguları DYY'lardaki artışın ihracat üzerindeki etkisinin anlamsız olduğunu göstermiştir. Ülkeler açısından yapılan incelemede, Çin'deki DYY stoku artışının sonucunda ihracatın arttığı bulunmuştur. Brezilya'da katsayının anlamsız olduğu, Türkiye ve Rusya'da DYY stoku artışının ihracatı azalttığı bulunmuştur.

Sezer (2018), 1992-2017 dönemi BRICS ve Türkiye verilerini kullanarak yaptığı panel nedensellik analizi DYY ve ihracatın birbirinin nedeni olduğu sonucuna ulaşmıştır. Canpolat'ın (2019) aynı örneklem grubu için 2005-2017 yılları arasında yaptığı çalışmanın sonuçları 1 birimlik DYY girişinin Brezilya ve Çin'de ihracatı arttırdığı yönündedir. Hindistan, Rusya, Güney Afrika ve Türkiye'de DYY girişlerinin ihracata etkisi anlamsız bulunmuştur. Ancak Güzel ve Tünsoy'un (2023) elde ettiği sonuçlar, DYY'ın yatırım yapılan ülkenin ihracat ve ithalat hacmini olumlu etkilediğini göstermiştir.

Halbayev (2019) 1995-2017 yılları verileriyle Orta Asya'da yer alan ülkeleri incelediği çalışmada DYY girişindeki yüzde birlik bir artışın, ihracatı yüzde 0.10 arttırdığı bulgusuna ulaşmıştır.

Bari'nin (2021), 1979-2019 dönemi için Hindistan, Çin, Meksika, Brezilya, Endonezya ve Türkiye'yi kapsayan örneklem grubunda DYY'ın ihracata ve ithalata etkisini incelediği çalışmada gizli eş bütünleşme ve asimetric nedensellik analizi yapılmıştır. Çalışmanın sonuçları, örneklem ülkelerde DYY ile ihracat arasında uzun vadeli bir ilişki olduğunu doğrulamaktadır. Buna göre, DYY'ler bu ekonomilerin üretim yapılarını değiştirerek ihracat performanslarını artırmaktadır. Diğer yandan, ihracattaki artış, bu ülkelerin gelir ve istihdamına olumlu katkıda bulunmaktadır. İhracat ve ithalatın uzun vadede birlikte hareket etmesi (artış ve azalış yönünde), ihracatın aynı zamanda ithalatı da yönlendirdiği anlamına gelmektedir. Bunun nedeni, yükselen piyasa ekonomilerinde üretimin ithal ara mallar ve girdi mallarına olan bağımlılığıdır. Bu ülkelerde yüksek teknoloji ve yüksek katma değerli bir üretim sürecinin olmadığı belirtilebilir. Esas olarak, çok uluslu şirketlerin üretim süreçlerinin tedarik zincirinde yer almaktadırlar. Bu durum, bu ülkelerin ucuz ve eğitilmiş işgücü nedeniyle tercih edildiğini doğrulamaktadır. Aynı zamanda doğal kaynaklar açısından zengin olan bu ülkelerin, bu kaynakları işleme ve satma konusunda başarılı oldukları söylenemez. DYY ve ihracat arasında asimetric bir ilişkinin varlığı bu gerçeği doğrulamaktadır. Bu ülkelerden DYY çıkışı, bu ülkelerin ihracatında bir düşüşe neden olmaktadır.

6. Ülkelerin Gelişme Düzeyine Göre Yapılan Çalışmaların İncelenmesi

Gelişmiş ülkeler ve GOÜ'leri araştırma kapsamına alan Hood ve Young (1979), 1960'larda gelişmiş ekonomilerde DYY'nin imalat sanayii ihracatına etkisinin GOÜ'lerden daha fazla olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Brouthers vd. (1996) ise 1988-1991 döneminde 20 gelişmiş ülke ve 71 GOÜ için yaptığı analizde, DYY'nin GOÜ'lerde ihracatı arttırdığı, gelişmiş ülkelerde ise ihracata etkisinin önemsiz olduğu bulgusunu elde etmiştir. Pain ve Wakelin (1998), 11 gelişmiş ülkede 1971-1992 yılları arasında DYY çıkışlarının ticareti olumsuz, DYY girişlerinin ise ticareti olumlu etkilediğini bulmuşlardır. Clausen (2000), 1977-1994 yılları arasında ABD'den dışarı DYY çıkışlarının 29 farklı ülkenin ihracat performansı üzerindeki etkilerini incelemiş ve DYY'nin bu ülkelerden yapılan ihracatı olumlu etkilediğini ortaya koymuştur. Majeed ve Ahmad (2007) 1970-2004 dönemini ve 49 GOÜ'yi içeren çalışmada DYY girişlerinin ihracatı arttırdığı; ihracattaki artışın da DYY girişini arttırdığını göstermiştir.

Harding ve Javorcik (2011), 1984-2001 yılları arasında 105 farklı ülkeden alınan verileri kullanarak, DYY'ların (ihracat birim değerleri üzerinden ölçülen) ihracat kalitesi üzerindeki etkilerini incelemiştir. Yüksek gelirli ülkeler için sonuçlarda belirsizlikler olsa da, DYY'nin GOÜ'lerde ihracat kalitesini iyileştirdiğini ortaya koymuştur. Tekin (2012), 1970-2009 döneminde 18 az gelişmiş ülkeyi incelediği çalışmada Konya Panel Granger nedensellik analizi yapmıştır. Elde edilen bulgulara göre Benin, Çad, Haiti, Moritanya, Nijer, Togo ve Yemen'de DYY'den ihracata yönelik nedensellik mevcut iken; Haiti, Madagaskar, Moritanya, Malavi, Ruanda, Senegal ve Zambiya da ihracat DYY'nin nedenidir.

Çetin ve Şeker (2013), 8 GOÜ ekonomisini, 1980-2009 dönemi için ele aldığı çalışmada bazı ülkelerde DYY'lerin ihracatı olumlu etkilediği bulunmuştur. Bouras ve Raggad (2015) da 1988-2012 yılları arasında on farklı ekonomi için yabancı sermaye girişi ile ihracat arasında tamamlayıcı bir ilişki olduğunu vurgulamaktadır. Sabit etkili bir panel modeli ve ayrıştırılmış sektörel veriler kullanmış ve DYY'nin çeşitli sektörlerden ihracatı teşvik ettiğini bulmuşlardır.

Mahmoodi ve Mahmoodi (2016) tarafından yapılan bir diğer çalışma, nedensel ilişkinin kısa vadede Avrupa ülkeleri için yabancı yatırımdan ihracata doğru olduğunu ortaya koymuştur. Buna karşılık, nedensellik uzun vadede her iki GOÜ grubu için ihracattan yabancı yatırıma doğru çıkmıştır. Benzer şekilde, Xiong ve Sun (2019), 2001-2006 dönemi için 140 farklı ülkeyi kapsayan bir grupta ihracat ve DYY arasındaki bağlantıyı araştırmıştır. Çalışma, seçilmiş

bir ekonomi örneği için yabancı yatırım ile ihracat arasındaki tamamlayıcılığı raporlamak için artırılmış çekim modelleri kullanmıştır. Ancak, etki gelişmiş gelişmiş ülke çiftleri için gelişmiş-gelişmiş veya gelişmekte olan-GOÜ çiftlerine göre daha belirgin olduğunu göstermiştir.

Çelik vd. (2020), 1992-2018 dönemi verileriyle G-8 ülkelerinde DYY’de meydana gelen yüzde 1 oranındaki artışın ihracatı yüzde 0.0113 arttırdığı sonucunu elde etmiştir. Ülkelerden açısından ise, DYY’da yüzde 1 artış olduğunda ihracatın Kanada, Fransa ve Rusya’da arttığı ancak Almanya’da azaldığı görülmüştür. İtalya, Japonya, İngiltere ve ABD için anlamlı bir sonuç elde edilememiştir. Uğur (2021), 1994-2017 döneminde G-20’nin gelişmiş ülkeleri ve GOÜ’ler açısından DYY girişlerinin ihracat üzerindeki etkisini araştırmıştır. 10 GOÜ ve 9 gelişmiş ekonomi için yapılan analiz sonuçları, gelişmiş ülkelerde DYY’nin ihracatı etkilemediğini, GOÜ’lerde ise, DYY girişlerinin ihracatı olumlu etkilediğini göstermektedir.

Sahoo ve Dash (2022), doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ihracat üzerindeki etkisini 2000-2017 dönemi için araştırmıştır. Çalışma 93 GOÜ’ler; düşük-düşük ve orta gelirli-GOÜ’ler şeklinde üç gruba ayrılarak analize dâhil edilmiştir. Çalışmanın bulguları, DYY’ların GOÜ’lerden gelen ihracatı tamamladığını, ancak bu etkilerin büyüklüğünün örneklem ülkeleri arasında farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur. DYY’ların etkisi, GOÜ’ler için en etkili, düşük gelirli ülkeler için ise en az etkili bulunmuştur. Ayrıca, panel nedensellik testleri, GOÜ’lerin tüm panelleri için DYY ve ihracat arasında çift yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur; bu da DYY ve ihracatın bu ülkelerde birbirini karşılıklı olarak desteklediği anlamına gelmektedir.

Gelişmiş ülkelere yapılan DYY’lar genelde yatay (iç pazar amaçlı) olup ihracatı etkilememekte, GOÜ’lere yapılan DYY’lar ise kaynak arayışında olan (dikey), ihracat platformu DYY olup ihracatı artırmaktadır. Gelişmiş ülkeler yüksek kişi başına düşen gelirleri ile pazar arayışında olan (yatay) yatırımları çekmektedir. GOÜ’ler ise düşük işgücü ücretlerine, ucuz ham madde kaynaklarına sahip oldukları için ihracatı artırıcı dikey DYY’lar için cazip ülkelerdir. Bunların yanı sıra bu ülkelerde yabancı yatırımcılar için uygun vergi ve teşvik uygulamaları ile bazıları için büyük pazarlara yakın olma da bir avantajdır. Ayrıca GOÜ’lerin bazıları büyük pazarlara yakın olup önemli ekonomik entegrasyonlara da üyedirler. Bundan dolayı ihracat platformu DYY girişleri için cazip ülkelerdir. GOÜ’lerde DYY’lerin bir bölümünün motivasyonlarının, montaj sanayi yatırımları, ucuz işgücü, düşük ulaşım maliyetleri olduğu şeklinde yorumlanabilir (Çelik vd. 2020).

7. Sektör Düzeyinde Yapılan Çalışmaların İncelenmesi

Literatürdeki çalışmaların bir kısmı dış ticaretin veya ihracatın belirli sektörlerine odaklanılarak yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri Gökmen ve Turen'in (2013), yüksek teknoloji ihracatına yol açan faktörleri belirlemek için 1995-2010 yıllarını ve 15 AB ülkesini kapsayan çalışmasıdır. Çalışma, DYY'ların bu ülkelerden yüksek teknolojili malların ihracatını teşvik eden teknoloji transferlerine yol açtığını doğrulamıştır. Birçok çalışma, DYY'ların sektör düzeyinde ihracat üzerindeki etkisini de incelemiştir. Konuyla ilgili en eski çalışmalardan birinde, Lipsey ve Weiss (1981), 14 farklı ülke için sektör bazında ihracat ile DYY arasındaki bağlantıları incelemiş ve ikisi arasında pozitif bir ilişki olduğunu belgelemişlerdir. Buna karşılık, Blonigen (2001), ABD'deki çok uluslu şirketlerin üretimi ile Japonya'ya yapılan ihracat arasındaki hem ikame hem de tamamlayıcı etkileri göstermek için Japon otomobil parçaları endüstrisine odaklanmıştır. Marchant ve diğerleri (2002), ABD'den gelen DYY'ların 1989-1999 yılları arasında Doğu Asya ekonomilerine yönelik gıda işleme endüstrisi ihracatı üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmada ABD'den gelen DYY'ların Doğu Asya ülkelerine yapılan ihracatı tamamladığı doğrulanmıştır. Ev sahibi ülke etkilerine gelince, Wong ve Tang (2007), Malezya'nın önde gelen elektronik ihracatlarını incelemiş ve bu ihracatlar için DYY'ların olumlu etkileri olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca, Rahmaddi ve Ichihashi (2013), 1990-2008 yılları arasında Endonezya'daki imalat sanayi ihracat yapısına DYY'ların katkısını incelemiştir.

Doğanay ve Değer (2017), 1996-2014 dönemi dikkate alarak, 21 yükselen piyasa ekonomisi için panel veri eş bütünleşme analizleri ile DYY-ihracat ilişkisini imalat sanayi ihracatı açısından da araştırmıştır. Yatay kesit bağımlılığını dikkate alan test sonuçlarına göre sadece imalat sanayi ihracatı ile DYY arasında uzun dönemli ve anlamlı ilişkiler mevcuttur. Elde edilen bu sonuçlar, yükselen piyasa ekonomilerinde DYY'ların, pazara yönelik olmaktan ziyade hammadde ve işgücü gibi üretim kaynağı arama amaçlı olduklarını göstermektedir.

Bir diğer çalışmada Özmerdivanlı ve Akgün (2024), DYY, ekonomik büyüme ve yüksek teknolojili ürün ihracatı arasındaki ilişkiyi G20 ülkeleri ve 2010-2021 dönemi için araştırmıştır. Panel nedensellik analizi yapılan çalışmada ülke düzeyinde söz konusu değişkenler arasında nedensellik bulunduğu ancak nedenselliğin yönünün ülkeye göre değiştiği sonucuna ulaşılmıştır. Panel düzeyinde ulaşılan sonuçlar ise DYY, ekonomik büyüme ve yüksek teknolojili ürün ihracatı arasında karşılıklı nedensellik bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Kastratovic'in (2020) elde ettiği bulgulara göre GOÜ'lerde DYY'dan ihracata pozitif bir etki tespit edilmiştir. DYY'ın ihracata etkisinde ekonomik kalkınma düzeyi önemli bir etkidir. Bazı durumlarda negatif etki ortaya

çıkmasının sebebi yatay DYY veya söz konusu dönemin siyasi istikrarsızlığı olabilir. DYY'ın ev sahibi ülke ihracatı üzerindeki etkisi zamanla değişebilir, bu da giderek artan küreselleşme ve üretim sistemlerinin karmaşıklığını yansıtabilir, GOÜ'lerin sanayileşme stratejisindeki değişimi ve DYY'a yönelik tutumlarındaki değişimi yansıtabilir. Bu çalışmada tek tek ülkeler veya benzer ekonomik-politik özelliklere sahip ülkelere ilişkin nispeten homojen örneklemeler kullanılabileceği ifade edilmektedir. Ayrıca, nitelikli işgücüne sahip olmayan, kısıtlayıcı ticaret politikaları olan, altyapısı gelişmemiş ülkelere yapılan yabancı yatırımların ihracat artışına yol açmayabileceği vurgulanmaktadır.

Şen (2018), DYY girişlerinin genel olarak ihracatı arttırdığını belirtmektedir. Ayrıca gelişmiş ülkelere olan DYY girişlerinin iç pazar amaçlı (yatay) olduğu ve ihracatı etkilemediğini, GOÜ'lere olan DYY girişlerinin ise kaynak arayışı amaçlı (dikey) ve ihracatı artırıcı olduğunu ifade etmektedir.

Ampirik sonuçlar, DYY girişlerinin fiziksel sermaye, beşeri sermaye ve teknoloji açısından yoğun sektörler için faydalı olduğunu göstermektedir. Ülkeler arası ve sektörel analizlere dayalı çalışmalar, yabancı iştirakler tarafından yapılan üretim ile ihracat arasında büyük ölçüde tamamlayıcı bir ilişki olduğunu gösterirken, ülke düzeyindeki çalışmalar ikame etkisini ortaya koymuştur. Ayrıca, DYY'ın ihracat üzerindeki etkisi, yatırım girişlerinin niteliğine ve amacına ve ilgili ev sahibi ülkelerin özelliklerine bağlı görünmektedir (Sahoo ve Dash, 2022).

Ampirik bulgulara göre, araştırmaların önemli bir bölümünde DYY'ların ihracat üzerindeki etkisi olumlu olarak tespit edilmiştir. Ancak bazı çalışmalarda bu etki olumsuz, bazılarında ise anlamlı bulunmamıştır. Araştırma sonuçları, seçilen ihracat değişkenine (mallar, imalat sektörü, mal ve hizmetler), DYY'nin akım veya stok olarak değerlendirilmesine, kontrol değişkenlerine, ele alınan dönemlere ve ülkelere (ya da sektörler) göre farklılık göstermektedir.

8. Sonuç

1980'li yıllardan itibaren küreselleşmenin hızlanmasıyla birlikte DYY akışları ve uluslararası ticarete gözlemlenen eş zamanlı artışlar, bu iki olgu arasındaki ilişkinin önemini artırmıştır. Ayrıca, birçok ülke DYY'ların potansiyel faydalarının bilincine vararak yatırım çekme konusunda daha fazla rekabet etmeye başlamış, özellikle GOÜ'ler, ihracatı artırmada bir araç olarak gördükleri DYY'lar için önemli teşvikler sunmuşlardır. Teorik çerçeve, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının dış ticaret üzerindeki hem dolaysız hem de dolaylı etkilerinin olabileceğini ve bu etkilerin olumlu veya olumsuz sonuçlar doğurabileceğini belirtmektedir. Literatürdeki araştırmalarda, incelenen dönem, ülke veya bölge ile gelişim düzeyine göre değişik sonuçlar

elde edilmiştir. Kullanılan yöntemler, genellikle zaman serisi analizleri ve panel veri analizleri şeklindedir. Bu çalışmada, tarama ve bibliyometrik analiz teknikleri uygulanmıştır. Araştırmalar, öncelikle örnekleme ve yayın yılına göre sınıflandırılmıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ise ülke ve Türkiye bazında yapılan çalışmaların sonuçları ele alınmış, ardından bölgesel düzeyde gerçekleştirilen araştırmalar, ülkelerin gelişim seviyelerine göre yapılan çalışmalar ve belirli sektörlerle odaklanan araştırmaların sonuçları incelenmiştir.

Literatürde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının dış ticaret üzerindeki etkilerine ilişkin ya da karşılıklı nedensellik ilişkisine göre toplam 107 çalışma yapılmıştır. En fazla ülke bazında çalışma yapılmış olup, toplam içindeki payı yaklaşık yüzde 39'dur. Belirli sektörlerle odaklanarak yapılan çalışma sayısı ise 8 olup toplam içindeki payı yüzde 7'dir. Yapılan çalışmaların özellikle 2010-2020 yılları arasında yoğunlaştığı görülmektedir. 2010-2020 döneminde konuya ilişkin 56 çalışma yapılmıştır. En fazla çalışılan ülkeler Türkiye (22), Çin (8) ve Hindistan (5)'dir.

Ampirik bulgulara göre, DYY'nın ihracat üzerindeki etkilerine ilişkin yapılan çalışmalarda çok farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Birçok araştırmada DYY'ların ihracat üzerindeki etkisinin olumlu olduğu tespit edilmiştir. Bu özellikle GOÜ'ler için yapılan çalışmalarda görülmektedir. Bu sonuç, DYY'nın ihracata olan etkisinde ekonomik kalkınma düzeyinin önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Bazı durumlarda negatif etkilerin ortaya çıkmasının nedenleri arasında yatay DYY veya o dönemdeki siyasi istikrarsızlık yer alabilir. DYY'nın ev sahibi ülkenin ihracatı üzerindeki etkisi zaman içinde değişiklik gösterebilir. Ayrıca, GOÜ'lerin sanayileşme stratejilerindeki ve DYY'ya yönelik tutumlarındaki değişiklik de bu durumu etkileyebilir. Bunun yanı sıra, nitelikli iş gücüne sahip olmayan, kısıtlayıcı ticaret politikaları uygulayan ve altyapısı gelişmemiş ülkelere yapılan yabancı yatırımlar ihracat artışına yol açmayabilir (Kastratovic, 2020).

Gelişmiş ülkelere yapılan DYY girişleri çoğunlukla yatay (iç pazar odaklı) yatırım biçimindedir. Bu tür yatırımların ihracat üzerinde önemli bir etkisinin bulunmamaktadır. Öte yandan, GOÜ'lere yönelen DYY girişleri genellikle dikey (kaynak arayışı odaklı) ve ihracata yönelik yatırım biçimindedir (Şen, 2018).

DYY girişlerinin fiziksel sermaye, beşeri sermaye ve teknoloji açısından yoğun sektörlerde yapılan ihracat için faydalı olduğu görülmektedir. Ülkeler arası ve sektörel analizlere dayanan çalışmalar, yabancı iştirakler tarafından gerçekleştirilen üretim ile ihracat arasında büyük ölçüde tamamlayıcı bir ilişki olduğunu ortaya koyarken, ülke düzeyindeki araştırmalar ikame etkisini vurgulamaktadır. Ayrıca, DYY'nın ihracat üzerindeki etkisi, yatırım girişlerinin

niteliği ve amacı ile ilgili ev sahibi ülkelerin özelliklerine bağlı olarak değişiklik göstermektedir (Sahoo ve Dash, 2022).

DYY'ın ihracat veya dış ticaret üzerindeki ilişkiyi araştıran çalışmalar içerisinde en az çalışma sektörel bazda yapılan çalışmalardır. Gelecekteki araştırmalar, belirli sektörlerle odaklanarak yapıldığı takdirde politika yapıcılara somut olarak yol gösterici olabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Acaravcı, A., & Akyol, M. (2017). Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar, dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 3(1), 17-33.
- Ahmed, A., et al. (2011). The role of exports, FDI and imports in development: Evidence from Sub-Saharan African countries. *Journal of Applied Economics*, 43, 3719–3731.
- Akman, A. S. (2019). Doğrudan yabancı yatırımların Türkiye’nin ihracat performansı üzerindeki etkisi. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi.
- Aleemi, A. R. (2015). Foreign direct investment and export performance of Pakistan: The cointegration and causality approach. *IBT Journal of Business Studies*, 11(1), 1-11.
- Altıntaş, H. (2009). Türkiye’de doğrudan yabancı sermaye girişi ve dış ticaret arasındaki ilişkinin ekonometrik analizi: 1996-2007. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(2), 1-30.
- Arslan, Ü., et al. (2018). Casual relationship between foreign direct investment and export: The case of developing economies of Asia. *Asian Economic and Financial Review*, 8(4), 537-551.
- Aztimur, H., & Kaya, L. (2022). Doğrudan yabancı yatırımlar ile ihracat arasındaki ilişki: Türkiye için ampirik bir çalışma. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(9), 1265–1278. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2022.1075>
- Baigonushева, M. (2022). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde dış ticaretin belirleyicileri: Çekim modeli uygulaması. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi.
- Barış, S., & Uyan, Ö. N. (2023). Ekonomik büyüme konulu lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives*, 11(2), 88–107.
- Bari, B., & Adalı, Z. (2021). How foreign direct investments drive trade flows in emerging economies. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56(3), 1333-1349.
- Barua, R. (2013). A study on the impact of FDI inflows on exports and growth of an economy: Evidence from the context of Indian economy. *International Refereed Research Journal*, 4(3), 124-131.
- Bayar, M. (2013). Doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme ve dış ticaret ilişkisi: Türkiye örneği. Yüksek Lisans Tezi, Bülent Ecevit Üniversitesi.
- Bhatt, P. R. (2013a). Causal relationship between exports, FDI and income: The case of Vietnam. *Applied Econometrics and International Development*, 13(1), 161-176.
- Bhatt, P. R. (2013b). China’s exports and foreign direct investment. *Applied Econometrics and International Development*, 13(2), 187-200.

- Blonigen, B. A. (2001). In search of substitution between foreign production and exports. *Journal of International Economics*, 53, 81–104.
- Bouras, H., & Raggad, B. (2015). Foreign direct investment and exports: Complementarity or substitutability an empirical investigation. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(4), 933–941.
- Bozdağhoğlu, E. Y. (2010). Türkiye’ye gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının Türkiye’nin ihracat performansına etkilerinin analizi. Doktora Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi.
- Calal, M. H., et al. (2023). The role of the foreign direct investment inflows on export in Azerbaijan: An ARDL approach. *Economic Journal of Emerging Markets*, 15(2), 160-172.
- Canpolat, M. (2019). Doğrudan yabancı yatırımlar ve dış ticaret ilişkisi: BRICS-T ülkeleri örneği. Yüksek Lisans Tezi, Çankaya Üniversitesi.
- Chakraborty, D., Mukherjee, J., & Lee, J. (2016). Do FDI inflows influence merchandise exports? Causality analysis on India over 1991-2016. Munich Personal RePEc Archive. https://mpira.ub.uni-muenchen.de/74851/1/MPRA_paper_74851.pdf
- Chou, T. C. (1988). American and Japanese direct foreign investment in Taiwan: A comparative study. *Hitotsubashi Journal of Economics*, 29(2), 165-179.
- Clipa, F., Clipa, P., Clipa, R. I., & Tiganas, C. (2013). The impact of foreign direct investment over Romania’s exports. *The USV Annals of Economics and Public Administration*, 13(1), 33-41.
- Çelik, H., Yılmaz, H., & Erdemli, M. (2020). Doğrudan yabancı yatırımların dış ticaret üzerindeki etkisi: G8 ülkeleri için ampirik bir uygulama. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 369-376. <https://doi.org/10.29106/fesa.713077>
- Çetin, M., & Şeker, F. (2013). Doğrudan yabancı yatırımlar ve ihracat ilişkisi: Gelişmekte olan ülkeler üzerine bir nedensellik analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), 121-142.
- Delice, G., & Birol, Y. E. (2011). Dolaysız yabancı sermaye yatırımları ve dış ticaret bilançosu: Türkiye üzerine bir uygulama. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(2), 1-28.
- Doğanay, M. A., & Değer, M. K. (2017). Yükselen piyasa ekonomilerinde doğrudan yabancı yatırımlar ve ihracat ilişkisi: Panel veri eşbütünleşme analizleri (1996-2014). *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), 127-145.
- Ekholm, K., et al. (2007). Export-platform foreign direct investment. *Journal of European Economic Association*, 5(4), 776–795.
- Enimola, S. S. (2011). Foreign direct investment and export growth in Nigeria. *Journal of Economics and International Finance*, 3(11), 586-594.

- Ersoy, A. Y., Abdulkadirova, F., & Durmuşkaya, S. (2017). The econometric analysis of the relationship between foreign direct investments and export of Russian Federation. *Yorum-Yönetim-Yöntem Uluslararası Yönetim-Ekonomi ve Felsefe Dergisi*, 5(1), 85-98.
- Ersoy, A. Y., & Yılmaz, M. İ. (2014). Bir doğrudan yabancı yatırım türü olarak birleşme ve satın almaların ihracata etkisi: Türkiye örneği. *İşletme Bilimi Dergisi*, 2(2), 1-20.
- Ethier, W. J., & Markusen, J. R. (1996). Multinational firms, technology diffusion and trade. *Journal of International Economics*, 41(1-2), 1-28. [https://doi.org/10.1016/0022-1996\(95\)01411-X](https://doi.org/10.1016/0022-1996(95)01411-X)
- Faeth, I. (2006). Consequences of FDI in Australia: Causal links between FDI, domestic investment, economic growth and trade. *The University of Melbourne Department of Economics Research Paper Number 977*, 1-27. <https://minerva-access.unimelb.edu.au/handle/11343/34490>
- Gamariel, G., & Have, S. (2019). Foreign direct investment and export competitiveness in Africa: Investigating the channels. *Journal of African Trade*, 6(1-2), 30-46.
- Goh, S. K., et al. (2017). Re-examining foreign direct investment, exports, and economic growth in Asian economies using a bootstrap ARDL test for cointegration. *Journal of Asian Economics*, 51, 12-22.
- Gorokhov, M. (2011). The effects of inward FDI on Chinese exports. Master Thesis, Lund University School of Economic and Management, Sweden.
- Göçer, İ., et al. (2012). Doğrudan yabancı yatırımların Türkiye'nin ihracat performansına etkileri: Ekonometrik bir analiz. *Business and Economics Research Journal*, 3(2), 21-40.
- Gökçe, T. O. (2018). BRIC ülkelerinde ve Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımların makroekonomik etkileri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi.
- Gökmen, Y., & Türen, U. (2013). The determinants of high technology exports volume: A panel data analysis of EU-15 countries. *International Journal of Management Economy Social Science*, 2(3), 217-232.
- Gu, W., Awokuse, T. O., & Yuan, Y. (2008). The contribution of foreign direct investment to China's export performance: Evidence from disaggregated sectors. *American Agricultural Economics Association*.
- Güzel, A., & Tünsoy, O. (2023). Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve dış ticaret ilişkisi: Brics ülkeleri ile Türkiye üzerine bir nedensellik araştırması. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 58(2), 1359-1377. <https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.23.06.2118>
- Halbayev, B. (2019). Doğrudan yabancı yatırımların ihracata etkisi: Orta Asya örneği. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Helpman, E., & Krugman, P. (1987). Market structure and foreign trade: Increasing returns, imperfect competition, and the international economy (Vol. 1). Cambridge, MA: The MIT Press.
- Helpman, E. (1984). A simple theory of international trade with multinational corporations. *Journal of Political Economy*, 92(3), 451–471.
- Hsiao, F. S. T., & Hsiao, M.-C. W. (2004). FDI, exports and GDP in East and Southeast Asia – Panel data versus time series causality analysis. *Journal of Asian Economics*, 17, 1082 – 1106.
- Ibrahimova, U. (2010). The effect of inward foreign direct investments on export performance of developing countries: Evidence from nine members of CIS. Master Thesis, Central European University Department of Economics.
- İnançlı, S., & Arkan, M. E. (2025). Türk Devletleri Teşkilatı'na üye ülkelerde doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile tüketimin ekolojik ayak izinin ekonomik büyüme üzerine etkileri. *Econder Uluslararası Akademik Dergi*, 9(1), 1-21.
- Jana, S. S., Sahu, T. N., & Pandey, K. D. (2020). How far is FDI relevant to India's foreign trade growth? An empirical investigation. *Journal of Economic Structures*, 9, 30.
- Jones, R. W., & Dei, F. (1983). International trade and foreign investment: A simple model. *Economic Inquiry*, 21(4), 449. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1983.tb00647.x>
- Karagöz, M., & Karagöz, K. (2006). Türk ekonomisinde ihracat ve doğrudan yabancı yatırım ilişkisi: Bir zaman serisi analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 117-126.
- Karimov, M., & Belkania, D. (2018). A case study of foreign direct investment and economic growth relationship in Turkey. *European Journal of Marketing and Economics*, 1(3), 97-101.
- Karimov, M. (2020). An empirical analysis of the relationship among foreign direct investment, gross domestic product, CO2 emissions, and renewable energy contribution in the context of the environmental Kuznets curve and pollution haven hypothesis regarding Turkey. *European Journal of Formal Sciences and Engineering*, 3(2), 23–42.
- Karimov, M. (2020). The impact of foreign direct investment on trade (export and import) in Turkey. *European Journal of Interdisciplinary Studies*, 6(1), 1-17.
- Kastratović, R. (2020). The impact of foreign direct investment on host country exports: A meta-analysis. *The World Economy*, 43(12), 3142–3183.
- Kersan-Škabić, I., & Zubin, C. (2009). The influence of foreign direct investment on the growth of GDP, on employment and on export in Croatia. *Ekonomski Pregled*, 60(3-4), 119–151.

- Khalil, S., Hussain, I., & Memon, M. H. (2013). Foreign direct investment and exports: A growth nexus revisited. *International Journal of Asian Social Science*, 3(10), 2170-2182.
- Koç, Ö. (2015). Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar ile ihracat ve ithalat arasındaki nedensellik. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Kojima, K. (1973). A macroeconomic approach to foreign direct investment. *Hitotsubashi Journal of Economics*, 14(1), 1–21.
- Kojima, K. (1975). International trade and foreign direct investment: Substitutes or complements. *Hitotsubashi Journal of Economics*, 16(1), 1–12.
- Kojima, K. (1982). Macroeconomic versus international business approach to foreign direct investment. *Hitotsubashi Journal of Economics*, 23(1), 1–19.
- Kojima, K. (1995). Dynamics of Japanese direct investment in East Asia. *Hitotsubashi Journal of Economics*, 36(2), 93-124.
- Kotil, E. (2020). The relationship between foreign direct investment and foreign trade in Turkey. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(4), 417-426.
- Krugman, P. (1980). Scale economies, product differentiation, and the pattern of trade. *The American Economic Review*, 70(5), 950–959.
- Kueh, J. S. H., et al. (2007). FDI-trade nexus: Empirical analysis on ASEAN-5. Universiti Malaysia Sarawak MPRA Paper, 5220, 1-11.
- Kutan, A. M., & Vuksic, G. (2007). Foreign direct investment and export performance: Empirical evidence. *Comparative Economic Studies*, 49(3), 430-445.
- Lee, S. W. (2007). Foreign direct investment and export performance. Master Thesis, University of Wollongong, Australia.
- Leichenko, R. M., & Erickson, B. A. (1997). Foreign direct investment and state export performance. *Journal of Regional Science*, 37(2), 307-329.
- Li, X., Chang, H. L., Su, C. W., & Dai, Y. (2017). Does foreign direct investment promote exports in China? *China Finance Review International*, 7(2), 185-202.
- Lin, J. D. (1995). International business activities and industrial structural adjustments: A case study of Taiwan’s experience. Paper presented at the Six International Conference on Multinational Enterprises, Taipei, November 20-22.
- Lipsey, R. E., & Weiss, M. Y. (1981). Foreign production and exports in manufacturing industries. *Review of Economic Statistics*, 63(4), 488–494.
- Loo, F. V. (1977). The effect of foreign direct investment in Canada. *The Review of Economics and Statistics*, 59(4), 474-481.
- Lopez, P. P. (2005). Foreign direct investment, exports and imports in Mexico. 1-24. <https://www.kent.ac.uk/economics/documents/research/papers/2004/0404.pdf>

- Magalhães, M., & Africano, A. P. (2017). Panel analysis of the FDI impact on international trade revisited. *Notas Económicas*, 45-49.
- Mahmoodi, M., & Mahmoodi, E. (2016). Foreign direct investment, exports and economic growth: Evidence from two panels of developing countries. *Econ. Res.-Ekonomika istraživanja*, 29(1), 938-949.
- Marchant, M. A., et al. (2002). International trade and foreign direct investment: Substitutes or complements? *Journal of Agricultural Applied Economics*, 2234(2), 389-302.
- Markusen, J. R. (1984). Multinationals, multi-plant economies, and the gains from trade. *Journal of International Economics*, 16(3), 205-226. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(84\)80001-X](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(84)80001-X)
- Matlasedi, N., & Ncanywa, T. (2017). The export effects of inward foreign direct investment in the South African economy. In R. Holman (Ed.), *The 2nd Annual International Conference on Public Administration and Development Alternatives*, Botswana, 53-61.
- Mijiyawa, A. G. (2017). Does foreign direct investment promote exports? Evidence from African countries. *World Economy*, 40(9), 1934-1957.
- Mitic, B., & Ivic, M. (2016). The impact of foreign direct investment on export performance: Case of European transition economies. *Independent Journal of Management & Production*, 7(3), 771-785.
- Mogilevskii, R. (2012). Trends and patterns in foreign trade of Central Asian countries. University of Central Asia Institute of Public Policy and Administration, Working Paper, 1.
- Moosa, I. A. (2002). *Foreign direct investment: Theory, evidence and practice*. New York, NY: Palgrave MacMillan.
- Moran, T. H. (2011). *Foreign direct investment and development: Launching a second generation of policy research: Avoiding the mistakes of the first, reevaluating policies for developed and developing countries*. Peterson Institute for International Economics, Washington.
- Mukhtarov, S., et al. (2019). The impact of foreign direct investment on exports in Jordan: An empirical analysis. *Journal of International Studies*, 12(3), 38-47.
- Mundell, R. A. (1957). International trade and factor mobility. *The American Economic Review*, 47(3), 321-335.
- Njong, A. M., & Raymond, T. (2011). Investigating the effects of foreign direct investment on export growth in Cameroon. *International Journal of Current Research*, 3(5), 184-191.
- O'Sullivan, P. J. (1993). An assessment of Ireland's export-led growth strategy via foreign direct investment. *Archiv*, 129, 139-158.

- Öğüt, A., et al. (2014). Foreign direct investment and export in Turkey: A co-integration analysis. In R. Holman (Ed.), *12th International Academic Conference*, 875-884.
- Özbostancı, F. (2016). BRIC ülkeleri ve Türkiye'ye yapılan doğrudan yabancı yatırımların, ülkelerin ihracatı üzerine etkileri: Panel veri analizi. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Özmerdivanlı, A., & Akgün, E. (2024). Doğrudan yabancı yatırımlar, yüksek teknolojili ürün ihracatı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: G20 ülkelerinde bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 15(41), 41-57.
- Öztürk, F., & Kanat, D. (2022). Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımlar ile dış ticaret ilişkisi. *Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(2), 59-68. <https://doi.org/10.47542/sauied.1189282>
- Pacheo-Lopez, P. (2005). Foreign direct investment, exports and imports in Mexico. *The World Economy*, 28(8), 1157-1172.
- Parida, P. C., & Shao, P. (2007). Export-led growth in South Asia: A panel cointegration analysis. *International Economics Journal*, 21(2), 155-175.
- Pramadhani, M., et al. (2007). FDI, trade, and growth: A causal link? *Research Paper 0710*. Aston Business School, Birmingham.
- Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics? *Journal of Documentation*, 25, 348-349.
- Rahmaddi, R., & Ichiashi, M. (2013). The role of foreign direct investment in Indonesia's manufacturing exports. *Applied Artificial Intelligence*, 49(3), 329-354.
- Sahoo, P., & Dash, R. K. (2022). Does FDI have differential impacts on exports? Evidence from developing countries. *International Economics*, 172, 227-237.
- Samantha, N. P. G., & Liu, H. (2018). The effect of foreign direct investment on industrial sector growth: Evidence from Sri Lanka. *Journal of Asian Development*, 4(2), 88-106.
- Schmitz, A., & Helmberger, P. (1970). Factor mobility and international trade: The case of complementarity. *The American Economic Review*, 60(4), 761-767.
- Selimi, N., et al. (2016). The impact of foreign direct investment on the export performance: Empirical evidence for Western Balkan countries. *ILIRIA International Review*, 6(1), 58-66.
- Seo, J. S. (1997). Dynamics of comparative advantage and foreign direct investment in Korea and Taiwan: An analysis of the relationship between FDI and trade. PhD Thesis, University of New South Wales, Australia.
- Sezer, S. (2018). Dış ticaret ve doğrudan yabancı yatırımlar arası ilişki: BRICS ülkeleri ve Türkiye ülkeleri üzerine bir analiz. *Journal of Turkish Studies*, 13(18), 1171-1189.

- Shamim, M. A., et al. (2016). FDI-export nexus in Pakistan: A time series analysis. *Global Management Journal for Academic & Corporate Studies*, 6(1), 115-122.
- Sharma, K. (2000). Export growth in India: Has FDI played a role? *Yale University Center Discussion Paper*, 816, 1-22. http://www.econ.yale.edu/growth_pdf/cdp816.pdf
- Shawa, M. J., & Shen, Y. (2013). Causality relationship between foreign direct investment, GDP growth and export for Tanzania. *International Journal of Economics and Finance*, 5(9), 13-19.
- Sultan, Z. A. (2013). A causal relationship between FDI inflows and export: The case of India. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 4(2).
- Sultanuzzaman, M. R., et al. (2018). The role of FDI inflows and export on economic growth in Sri Lanka: An ARDL approach. *Cogent Economics & Finance*, 6(1), 1518116. <https://doi.org/10.1080/23322039.2018.1518116>
- Şeker, K., & Akpolat, A. G. (2022). Doğrudan yabancı yatırımlar, ihracat ve ithalat ilişkisi: Türkiye için NARDL yaklaşımı ile örnek bir uygulama. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 268-299. <https://doi.org/10.18074/ckuiibfd.1097423>
- Şen, A., & Karagöz, M. (2005). Türkiye'deki doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının büyüme ve ihracata etkisi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 50, 1063-1076.
- Şen, S. (2018). Meta analiz. 125s. /2018/06/meta-analiz.pdf
- Tapşın, G. (2016). The relationship between foreign direct investment, export and economic growth in Turkey. *Journal of Business Management and Economics*, 4(5), 1-6.
- Gebremariam, T. K., & Ying, S. (2022). The foreign direct investment-export performance nexus: An ARDL based empirical evidence from Ethiopia. *General & Applied Economics*, 10, 2009089, 1-15.
- Tekin, R. B. (2012). Economic growth, exports and foreign direct investment in least developed countries: A panel Granger causality analysis. *Economic Modelling*, 29(3), 868-878.
- Temiz, D., & Gökmen, A. (2011). Foreign direct investment (FDI) and export relation in Turkey: 1991–2010. *Journal of Transnational Management*, 16, 157–180.
- Temiz, D., & Gökmen, A. (2009). Foreign direct investment and export in Turkey: The period of 1991-2008. In *Anadolu International Conference in Economics*, 2009, June.
- Terzi, H., & Pata, U. K. (2016). Doğrudan yabancı yatırımlar ve dış ticaret arasındaki ilişkinin analizi: Türkiye deneyimi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 48, 167-184.

- Tuncay, Ö., & Kaparova, E. (2020). Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının belirleyicileri: Orta Asya Türk Cumhuriyetleri örneği. *Turkish Studies-Economy*, 15(2), 959-974.
- Türkcan, B., & Saygılı, F. (2011). Foreign direct investment inflows and net exports relationship in Turkey: An analysis for the post 1980 period. *International Journal of Social Sciences and Humanity Studies*, 3(2), 83-91.
- Uddin, M. G. S., & Habib, M. W. (2009). Causal relationship between foreign direct investment and export for Bangladesh: A time series analysis. *Asian Economic Review*, 51(2), 203-214.
- Uğur, B., & Taş, S. (2022). Doğrudan yabancı yatırım girişlerinin ihracat üzerindeki etkileri: Türkiye örneği. *Alanya Akademik Bakış*, 6(1), 1869-1889.
- Uğur, B. (2021). Doğrudan yabancı yatırım girişlerinin ihracat üzerindeki etkileri: G-20 ülkeleri. Ankara: Iksad Publications.
- Ukşul, E. (2016). Türkiye’de eğitimde ölçme ve değerlendirme alanında yapılmış bilimsel yayınların sosyal ağ analizi ile değerlendirilmesi: Bir bibliyometrik çalışma [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Antalya.
- Wong, K. N., & Tang, T. C. (2007). Foreign direct investment and electronics exports: Exploratory empirical evidence from Malaysia’s top five electronics exports. *Economic Bulletin*, 6(14), 1-8.
- Xiong, T., & Sun, H. (2019). Structure and dynamics of global capital and international trade: Analysis of the relationship between exports and foreign direct investment (FDI) from 2001 to 2006. *International Journal of Finance and Economics*, 26(1), 542-559.
- Xuan, N. T., & Xing, Y. (2006). Foreign direct investment and exports: The experiences of Vietnam. *Economic Development & Policy Series*, EDP06-11, 1-18. <https://pdfs.semanticscholar.org/1e6e/e168939a2c451ed123fabd-816b41207f45ef.pdf>
- Yılmaz, M. (2010). Doğrudan yabancı yatırımlar, dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye üzerine bir deneme. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 241-260.
- Yokota, K., & Tomohara, A. (2009). A decomposition of factors influencing horizontal and vertical FDI: A separate analysis. *Eastern Economic Journal*, 35(4), 462-478. <https://doi.org/10.1057/ej.2008.45>
- Yurt, Ö. F. (2019). Avrupa Birliği ülkelerinde doğrudan yabancı yatırımların ihracat performansına etkisi (1990-2018). Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Zhang, K. H. (2005). How does FDI affect a host country’s export performance? The case of China. Paper presented at the International conference of WTO, China and the Asian Economies.

- Zhang, K. H., & Song, S. (2000). Promoting exports: The role of inward FDI in China. *China Economic Review*, 11(4), 385-396.
- Zhang, K. H. (2006). FDI and host countries' exports: The case of China. *International Economics*, 59(1), 113-127.
- Zhu, L., & Jeon, B. N. (2007). International R&D spillovers: Trade, FDI, and information technology as spillover channels. *Review of International Economics*, 15, 955-976.

Uluslararası İktisat Perspektifinden Sınırlar ve Kalkınma İlişkisi

Ferhat Öztutuş¹

Özet

Bu çalışma, uluslararası iktisat literatüründe sınırları çoğunlukla sadece dış ticaret maliyetleri, gümrük rejimleri ve göç politikaları üzerinden ele alan yaklaşımların ötesine geçerek, sınır kavramını kalkınma süreçlerinin kurucu ve aktif bir unsuru olarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada sınırlar ile kalkınma arasındaki ilişki; klasik iktisat, modernleşme teorileri, bağımlılık ve dünya-sistemi yaklaşımları ile eleştirel sınır çalışmaları birlikte ele alınmakta ve sınırların kalkınmayı hem destekleyebilen hem de eşitsizlikleri derinleştirebilen çok boyutlu iktisadi ve kurumsal filtreler olarak nasıl işledikleri tartışılmaktadır. Bu çerçevede, sınırların yalnızca coğrafi ya da hukuki ayırım çizgileri olmadıkları; emeğin, sermayenin ve malların dolaşımını ve ayrıca politika tercihlerini biçimlendiren düzenleyici iktisadi ve kurumsal mekanizmalar oldukları ileri sürülmektedir. Politika bağlamında sunulan uygulamalı örnekler ise sınır-kalkınma ilişkisinin tek yönlü bir etki süreci olmadığını; bağlama ve kurumsal kapasiteye duyarlı, karşılıklı etkileşimlere dayanan ve çok katmanlı bir yapı sunduğunu ortaya koymaktadır.

1. Giriş

Uluslararası iktisat çalışmaları sınırları genellikle ticaret maliyetleri, gümrük rejimleri veya göç kısıtları bağlamında ele alırken; sınırların kalkınma politikalarının mekânsal, kurumsal ve normatif çerçevesini nasıl yapılandırdığına daha sınırlı ölçüde odaklanmaktadır. Bu durum, sınırların kalkınmanın yönünü, kapsayıcılığını ve eşitsizlik üretme kapasitesini şekillendiren çok katmanlı iktisadi ve siyasal mekanizmalar olarak işlev görmesini çoğu zaman arka planda bırakmaktadır. Bu çerçevede bu bölüm, uluslararası iktisatta sınırların rolünü

1 Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, ferhatoztutus@hakkari.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6146-144X

ticaret, emek hareketliliği ve politika entegrasyonu olmak üzere üç temel mekanizma üzerinden ele almaktadır.

Sınırlar ve kalkınma, sosyal bilimlerin farklı alanlarında uzun süre birbirinden görece bağımsız tartışma konuları olarak ele alınmıştır. Ancak son yıllarda sınır çalışmalarında, sınırları durağan coğrafi çizgiler olarak kavramsallaştıran yaklaşımlardan onları gündelik pratikler, politik tercihler, kurumsal unsurlar ve küresel ölçekli etkileşimler aracılığıyla sürekli yeniden üretilen ilişkisel süreçler olarak ele alan eleştirel bir yönelime doğru belirgin bir dönüşüm gözlemlenmektedir (Kolossoy, 2005; Newman, 2006a/2006b; Rumford, 2006; Naples ve Bickham Mendez, 2015). Böylece, sınırların hukuki ve jeopolitik çizgiler olarak ele alınmasına odaklanan klasik yaklaşımlar da (Prescott ve Triggs, 2008) daha geniş bir analitik çerçeve içinde yeniden konumlandırılmıştır.

Bu bağlamda, son yıllarda yayımlanan ‘sınır’ çalışmalarında “sınır nerede?” sorusundan ziyade, “sınır nasıl işler ve ne tür etkiler üretir?” sorularına yönelen kavramsal bir kayma dikkat çekmektedir (Van Houtum, 2005; Paasi, 2005; Diener ve Hagen, 2009; Brambilla, 2015). Bu dönüşüm, küreselleşmenin hızlandırdığı ekonomik, siyasal ve kültürel etkileşimlerin sınırların anlam ve işlevlerinin yeniden düşünülmesini gerekli kılmasıyla bağlantılı olduğu kadar, kalkınma süreçlerinin mekânsal boyutunu da daha görünür hâle getirmiştir. Bu çalışmada, söz konusu literatürden hareketle, sınırların emeğin, malların, sermayenin ve kaynakların dolaşımını düzenleyen ve bu yolla farklı kalkınma dinamiklerini şekillendiren düzenleyici unsurlar olarak ele alınabileceği ileri sürülmektedir.

Bu bölümün özgün katkısı, sınırlar ile kalkınma arasındaki ilişkiyi belirli uluslararası iktisadi değişkenler bağlamında tek yönlü bir etki mekanizması olarak değil, karşılıklı olarak birbirini kuran aktif bir süreç olarak ele almasıdır. Konuyu klasik iktisat, modernleşme teorisi, bağımlılık ve dünya-sistem yaklaşımları gibi eleştirel sınır çalışmaları birlikte değerlendirilerek, sınırların kalkınmayı hem teşvik edebilen hem de sınırlayabilen bir iktisadi filtre olarak nasıl işlediği tartışılmaktadır. Bu çerçevede bölüm, uluslararası iktisat literatürüne sınırların yalnızca maliyet veya engel değil, politika tasarımı ve kurumsal kapasiteyle şekillenen aktif düzenleyici unsurlar olduğunu gösteren bütüncül bir perspektif sunmaktadır.

Bu bölüm, uluslararası iktisat literatüründe çoğu zaman ikincil bir değişken olarak ele alınan sınır² kavramını, kalkınma süreçlerinin bir aracı olarak yeniden

2 Bu çalışmada ‘sınır’ kavramı, kalkınma kuramlarının çoğunlukla doğal bir analiz birimi olarak kabul ettiği ‘ulusal/coğrafi sınır’ çerçevesinde kullanılmaktadır.

değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında, ilk olarak, sınır ve kalkınma kavramları uluslararası iktisada ilişkin değişkenler perspektifinde kavramsal düzeyde ele almakta, ardından da bu iki kavram arasındaki ilişkiyi teorik olarak değerlendirmektedir. Takip eden başlıkta, emeğin küresel mobilitesi, dış ticaret, güvenlik, çevre ve iklim ile sosyal politikaları çerçevesinde sınır-kalkınma etkileşimi tartışılmaktadır. Bir sonraki adımda, farklı coğrafyalardan seçilmiş uygulama örnekleri aracılığıyla sınırların nasıl yönetildiğine bağlı olarak ortaya çıkan farklı kalkınma sonuçları analiz edilmektedir. En sonda yer alan sonuç ve tartışma bölümünde de genel değerlendir yapılmakta ve sınırların kalkınmadaki rolüne ilişkin uluslararası iktisat temelli güncel tartışmalara dönük bir katkı sunulması hedeflenmektedir.

2. Sınırlar ve Kalkınma: Kavramsal Değerlendirme

Sınırlar, modern devlet sisteminde uzun süre egemenliğin göstergesi olan coğrafi ayırım çizgileri olarak ele alınmıştır. Ancak 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bu yaklaşımın sınırları sorgulanmaya başlanmış; sınırlar, toplumsal, ekonomik ve kültürel süreçlerle birlikte işleyen aktif yapılar olarak yeniden düşünülmüştür (Paasi, 2005; Diener ve Hagen, 2009). Dolayısıyla kalkınma çalışmalarıyla sınır çalışmalarını ilişkilendiren yaklaşımlar, kalkınma politikalarının sınırlar etrafında ve sınırlar aracılığıyla nasıl şekillendiğine dikkat çekmeye başlamıştır (Novak, 2016). Buradan hareketle, sınırların yalnızca mekânın dışsal bir çerçevesi değil, kalkınma politikalarının müzakere edildiği, uygulandığı ve kimi zaman yeniden tanımlandığı alanlar olarak ele alınabileceği söylenebilir. O halde, sınırlar artık pasif çizgiler olmaktan ziyade, kalkınma süreçlerinin yönelimleri üzerinde etkide bulunan düzenleyici mekânsal oluşumlar olarak kavramsallaştırılmaktadır.

Ekonomik açıdan bakıldığında ise, sınırlar hem akışkanlığı düzenleyen filtreler hem de kalkınma eşitsizliklerini yeniden üreten mekanizmalar olarak işlev görmektedir. Farklı bir ifadeyle sınırla, bir yandan ticaret ve sermaye hareketlerini yönlendiren geçiş noktaları olarak küresel karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin parçası hâline gelirken (Keohane ve Nye, 2012; Brown vd., 2020), diğer yandan piyasa erişimini sınırlandırarak bölgesel kalkınma farklarını derinleştirebilmektedir (Redding ve Sturm, 2008). Bu noktada Brambilla'nın (2015) "borderscapes" yaklaşımı, sınırların bu ikili niteliğini vurgulayarak, onların hem engelleyici hem de üretken etkilerinin birlikte düşünülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, kalkınma süreçlerinin sınır politikalarıyla kurduğu ilişki, farklı mekânsal ve toplumsal sonuçlar üretebilen gerilimli bir alan olarak görünmektedir.

Sınır-kalkınma ilişkisi yalnızca ekonomik süreçlerle sınırlı olmayıp, güvenlik, çevre ve kurumsal dinamiklerle birlikte şekillenebilmektedir. Güvenlik boyutunda ele alındığında, sınır ihtilafları ve militarizasyonun kamu kaynaklarının güvenlik harcamalarına yönelmesine yol açarak kalkınma üzerinde dolaylı baskılar oluşturduğu vurgulanmaktadır (Buzan ve Wæver, 2003). Bu durum, özellikle çatışma bölgelerinde altyapı yatırımlarının ertelenmesine ve kalkınma süreçlerinin kırılganlaşmasına neden olabilmektedir. Güvenlik ile kalkınma arasındaki bu gerilim, sınırların yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda stratejik ve askerî dinamikler aracılığıyla da şekillendiğine işaret etmektedir. Örneğin, Balkanlar'da sınırların yeniden çizilmesi ve ayrıca buradaki çatışmaların uzun dönemli ekonomik toparlanmayı geciktirdiği, hem uluslararası kuruluş raporlarında hem de yakın dönemdeki ampirik çalışmalarda ortaya konmuştur (Choromides, 2004; Keşeljević, Nikolić ve Spruk, 2025).

Çevresel süreçler de sınır-kalkınma ilişkisinin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. İklim değişikliğinin sınır bölgelerinde yeni kırılganlıklar yarattığı ve bu durumun kalkınma dinamiklerini sınırlandırabildiği iddia edilmektedir (Schmook ve diğerleri, 2022). Bu açıdan su kaynaklarının paylaşımı, tarımsal üretim koşulları ve göç baskıları gibi etmenler, sınırların ekolojik boyutunu daha görünür kılmakta ve de çevresel sürdürülebilirliği sınır politikaları ile kalkınma arasındaki ilişkinin kritik bir eksenine hâline getirmektedir.

Kurumsal açıdan bakıldığında ise, sınır bölgeleri tarihsel olarak merkezden uzak ve marjinal alanlar olarak değerlendirilmiştir. Ancak uluslararası iktisadi bütünleşme süreçleri bu algıyı kısmen dönüştürmüştür. Avrupa Birliği (AB) kapsamındaki sınır bölgeleri, Birliğe üye ve aday ülkeler için bir yandan yapısal dezavantajlarla ilişkilendirilmeye devam ederken, diğer yandan INTERREG gibi politika araçları aracılığıyla kalkınma projelerinin odağı hâline gelmektedir (Chirodea, 2021). Benzer biçimde, Brexit sonrası dönemde AB ile Birleşik Krallık arasında yürürlüğe konan Ticaret ve İşbirliği Anlaşması'nın ticaret, yatırım ve düzenleyici uyum üzerindeki etkileri, sınırların hem engelleyici hem de yeniden yapılandırıcı bir rol üstlenebildiğini açıkça göstermektedir (European Parliament, 2023a; European Parliament, 2023b). Amerika Birleşik Devletleri (ABD) - Meksika sınırında ise USMCA çerçevesinde gelişen ticari ve üretim ilişkileri, sınırların bölgesel entegrasyon açısından sunduğu potansiyellere işaret etmektedir (Villarreal, 2024).

Sınır-kalkınma ilişkisi ters yönden ele alındığında, kalkınma politikalarının ve bu çerçevedeki süreçlerin de sınırların işleyişini ve algılanış biçimlerini dönüştürebildiği görülmektedir. Ekonomik büyüme, yönetim kapasitesi ve teknolojik dönüşümler gibi unsurların, sınırların geçirgenliği ve düzenleyici işlevleri üzerinde etkili olabileceği farklı çalışmalar tarafından tartışılmaktadır

(Agnew, 2008; Novak, 2016). Yine dış ticaretin serbestleştirilmesinin sınır maliyetlerini düşürerek bölgesel kalkınma desenlerini dönüştürdüğü ifade edilirken (Redding ve Sturm, 2008), göç ve doğal kaynak yönetimi gibi süreçlerin de sınırları yeniden üreten mekanizmalar olarak işlev gördükleri vurgulanmaktadır (Schmook ve diğerleri, 2022). Diğer taraftan Brambilla'nın (2015) sınır bölgelerini kalkınma yardımlarının yoğunlaştığı, ancak aynı zamanda dışlanma dinamiklerinin de sürdüğü mekânlar olarak ele alan yaklaşımı, bu karşılıklı görünür kılmaktadır.

Bu çerçevede, sınırlar ile kalkınma ilişkisinin tek yönlü bir etki-tepki zinciri olarak kavranamayacağı; aksine, karşılıklı olarak birbirini şekillendiren çok katmanlı bir etkileşim alanı sunduğu söylenebilir. Sınırlar kalkınma süreçlerini düzenlerken, kalkınma pratikleri de sınırların anlamını, işlevini ve geçirgenliğini yeniden tanımlayabilmektedir. Bu karşılıklı dinamik bağ, sınırların hem eşitsizlik hem de işbirliği üretebilen mekânsal düzenekler olarak ele alınmasını, kalkınmanın ise sınırları hem aşındıran hem de pekiştiren bir rol üstlenebileceğini göstermektedir.

3. Sınırlar ve Kalkınma: Teorik Altyapı

Sınırlar ile kalkınma arasındaki ilişki, sosyal bilimler literatüründe uzun süredir tartışıl gelmiş olmakla birlikte, bu ilişkinin nasıl kavramsallaştırıldığı tarihsel olarak farklı teorik yönelimler çerçevesinde şekillenmiştir. Erken dönem yaklaşımlar, sınır-kalkınma ilişkisini büyük ölçüde klasik iktisat teorileri içinde ele almış; sınırlar çoğunlukla ekonomik akışların önünde konumlanan engeller ya da bu akışları düzenleyen araçlar olarak değerlendirilmiştir. Ricardo'nun (1817) serbest ticaret kuramı, ticaret kısıtları ve gümrük engellerinin ekonomik refah ve verimlilik üzerinde sınırlayıcı etkiler yarattığını savunurken, Friedrich List (1841) ulusal kalkınmanın belirli tarihsel aşamalarda sınırların korunması ve devlet müdahalesiyle mümkün olabileceğini ileri sürerek korumacı bir çerçeve geliştirmiştir. Bu erken teorik zıtlasma, sınırların kalkınma süreçlerindeki rolünü ilk kez sistematik biçimde problematize etmiş ve sınırları iktisadi akımların düzenlenmesine aracılık eden kurumsal mekanizmalar olarak düşünmeye imkân tanımıştır.

Bu çerçeve, modernleşme teorilerinin yükselişiyle birlikte kalkınma tartışmalarının daha belirgin biçimde devlet-merkezli ve kurumsal bir nitelik kazandığını göstermektedir. Örneğin Rostow'un (1960) kalkınma evreleri yaklaşımı, Lewis'in (1954) ikili yapı modeli ve Todaro ve Smith'in (2015) çalışmaları, farklı kuramsal yönelimlere sahip olmakla birlikte, kalkınma süreçlerini büyük ölçüde ulusal sınırlar içinde işleyen ve ulusal devletlerin kurumsal kapasitesine dayanan bir çerçevede ele almıştır. Bu yaklaşımlar,

sınırları kalkınmanın dışsal bir koşulu olarak problematize etmekten ziyade, siyasal ve kurumsal düzenlemelerin mümkün olduğu mekânsal çerçeveler olarak örtük biçimde varsaymıştır. Diğer bir ifadeyle sınırların, üretim, ticaret ve ekonomik politika süreçlerinin istikrarlı biçimde örgütlendiği alanlar olarak, kalkınma süreçlerinin işlemesine aracılık eden iktisadi ve yönetsel filtreler şeklinde düşünülmesine imkân tanınmıştır.

Ancak yirminci yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan eleştirel yaklaşımlar, görece iyimser kalkınma anlatılarını giderek daha fazla sorgulamaya başlamıştır. Piyasa ekonomilerinin tarihsel olarak devlet müdahalesi ve kurumsal düzenlemeler olmaksızın var olamayacağını vurgulayan Polanyi'nin (1944) yaklaşımı, sınırların ve kurumsal çerçevelerin kalkınma süreçlerinde piyasanın toplumsal olarak gömülü biçimde işlemesini mümkün kılan koruyucu düzenekler olarak ele alınmasına teorik bir zemin sunmaktadır. Bu eleştirel çizgi, bağımlılık teorisi ve dünya-sistemi yaklaşımıyla daha sistematik bir nitelik kazanmıştır. Frank (1967), azgelişmiş ülkelerdeki kalkınma süreçlerinin gelişmiş merkezlere bağımlı biçimde işlediğini ve sınırların bu bağımlılık ilişkilerini kurumsallaştıran bir rol oynadığını savunurken; Cardoso ve Faletto (1979), bağımlılığın kalkınmayı bütünüyle dışlamadığını, ancak eşitsiz ve hiyerarşik biçimler altında gerçekleştiğini vurgulamıştır. Benzer şekilde Wallerstein (1974) de, modern dünya-ekonomisini merkez-çevre ilişkileri çerçevesinde ele alarak, sınırları bu yapısal eşitsizliklerin mekânsal olarak somutlaştığı düzenekler olarak kavramsallaştırmıştır.

Bu hattı çağdaş küresel değer zincirleri bağlamında yeniden ele alan Mezzadra, Neilson ve Pickles (2015), sınırların yalnızca ulusal ekonomileri ayıran çizgiler olarak değil; emeği farklılaştıran, hareketliliği hiyerarşik biçimde düzenleyen ve değer aktarımını yöneten aktif mekanizmalar olarak işlediğini göstermiştir. Bu çerçeve, sınırların küresel eşitsizliklerin yeniden üretiminde oynadığı merkezi role işaret etmektedir. Novak'ın (2011, 2016, 2017) çalışmalarında da dolaylı olarak işaret edildiği üzere, kalkınma söylem ve pratikleri tarihsel olarak sınırlarla tanımlanan devlet-merkezli mekânsal koordinatlar içinde şekillenmiştir. Bir diğer ifadeyle, sınırlar bu süreçlerde hem düzenleyici hem de sınırlayıcı bir rol üstlenmiştir. Dolayısıyla sınırların emek hareketliliğini ve değer aktarımını yöneten, küresel eşitsizlikleri yapılandıran ilişki mekanizmalar olarak işlediği söylenebilir.

1980'ler ve 1990'larla birlikte küreselleşme tartışmaları, sınır-kalkınma ilişkisini yeniden düşünmeye zorlamıştır. Ohmae'nin (1990) "sınırsız dünya" tezi ile Castells'in (1996) "ağ toplumu" yaklaşımı, ekonomik faaliyetlerin giderek ulusal sınırların ötesinde örgütlendiğini savunarak kalkınma süreçlerinde sınırların öneminin azaldığını ileri sürmüştür. Sen'in (1999) kalkınmayı

özgürlüklerin genişlemesi olarak tanımlaması da sınırların açılmasının bireylerin ekonomik ve toplumsal fırsatlara erişimini dönüştürebileceği fikrini güçlendirmiştir. Buna karşılık Rodrik (2000), küresel entegrasyonun sürdürülebilir kalkınma üretebilmesi için ulusal sınırlar içinde demokratik meşruiyete sahip politika alanlarının korunmasının zorunlu olduğunu savunarak, sınırların kalkınma politikaları açısından hâlâ merkezi bir rol oynadığını ileri sürmüştür. Benzer biçimde Balibar (2002), Newman (2006) ve Sassen (2006), küreselleşmenin sınırları ortadan kaldırmak yerine, onları kimlik, güvenlik ve kalkınma politikaları bağlamında yeniden merkezileştirdiğini ortaya koymuşlardır.

Aynı dönemde, klasik-tarihsel iktisat geleneğine dayanan korumacı yaklaşımlar da gündeme gelmiştir. List'in (1841) ulusal kalkınma için sınırların korunması gerektiğine ilişkin erken dönem argümanları, özellikle gelişmekte olan ülkelerde stratejik önemini korumaya devam etmiştir. Buna karşılık postkolonyal yaklaşımlar, kalkınma söylemlerinin sınırların meşrulaştırılmasında oynadığı rolü eleştirel biçimde sorgulamışlardır (Said, 1978; Spivak, 1988; Mbembe, 2001). Bu perspektifler, sınırları yalnızca ekonomik düzenleme araçları olarak değil; aksine iktidar, tahakküm ve dışlama ilişkilerinin üretildiği mekânsal düzenekler olarak ele almıştır. Mezzadra ve Neilson (2013) ise sınırların sermaye akışlarını yönetme ve emeği farklılaştırma işlevleri üzerinden küresel kalkınma süreçlerinin merkezinde yer aldığını vurgulayarak bu eleştirel hattı güncel bağlama taşımıştır.

Diğer yandan kurumsalcı yaklaşımlar ve yeni ekonomik coğrafya literatürü de, sınırların kalkınmadaki rolünü piyasa erişimi ve kurumsal kapasite ekseninde yeniden ele almıştır. Örneğin Krugman (1991), sınır maliyetlerinin piyasa erişimini sınırlandırarak bölgesel kalkınma desenlerini şekillendirdiğini ortaya koyarken Redding ve Sturm (2008), uluslararası sınırların ticaret maliyetleri yoluyla piyasa erişimini kısıtladığını ve bunun bölgesel kalkınma üzerinde kalıcı ve mekânsal olarak farklılaşan etkiler yarattığını ampirik olarak göstermiştir. North (1990) ile Acemoglu ve Robinson (2012) ise sınırların yalnızca fiziki ayrımlar değil, kurumsal düzenlemelerin işlediği çerçeveler olduğunu; bu düzenlemelerin ekonomik performans ve kalkınma düzeylerini belirlediğini savunmuştur. Rodrik'in (2000) "*How far will international economic integration go?*" adlı çalışmasının söz konusu tartışmaya katkısı da, ulusal sınırların demokratik kurumların işleyişi ve kalkınma politikalarının meşruiyeti açısından taşıdığı önemi yeniden gündeme taşımıştır.

2000 sonrası literatür, sınırları yalnızca ekonomik ya da kurumsal yapılar olarak değil; aksine toplumsal, kültürel ve çevresel süreçlerle iç içe geçmiş dinamik mekânlar olarak ele almaya yönelmiştir. Bu kapsamdaki eleştirel sınır

çalışmaları ve borderscapes yaklaşımı, sınırları sabit çizgilerden ziyade, gündelik pratikler ve çok ölçekli ilişkiler aracılığıyla sürekli olarak yeniden üretilen mekânsal süreçler olarak ele almaktadır (Paasi, 2005; Brambilla, 2014). Yine sınırların kalkınma politikalarıyla nasıl iç içe geçtiği güvenlikleştirme kuramı üzerinden tartışılırken (Buzan ve Wæver, 2003), AB bağlamında ise kalkınma yardımlarının sınır kontrolüyle koşullandırılmasının bu ilişkinin çağdaş bir tezahürü olduğu gösterilmiştir (Cobarrubias ve Novak, 2025). Son dönemde yapılan çalışmalar, sınırların kalkınma üzerindeki etkilerinin yalnızca ekonomi ve güvenlik ekseninde değil, ekolojik kırılganlıklar ve toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri üzerinden de değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir (Rockström vd., 2009; Schmook vd., 2022; Yuval-Davis, 1993; Paul, 2024).

Bu farklı teorik yaklaşımlar birlikte değerlendirildiğinde, sınırların kalkınma süreçlerinde ticaret, emek hareketliliği ve politika entegrasyonu olmak üzere birden fazla mekanizma üzerinden işlediği görülmektedir. Dış ticaret teorileri sınırları piyasa erişimini düzenleyen maliyet ve koruma araçları olarak ele alırken bağımlılık, dünya-sistemi ve eleştirel yaklaşımlar ise sınırların emek hareketliliğini ve değer aktarımını eşitsiz biçimde yapılandırıldığını savunmaktadır. Diğer taraftan kurumsalcı ve çağdaş sınır çalışmaları, sınırları kalkınma politikalarının meşruiyetini ve uygulanabilirliğini belirleyen politik alanlar olarak konumlandırmaktadır. O hâlde sınırlar, kalkınmayı ne otomatik biçimde engelleyen ne de kendiliğinden teşvik eden yapılar olarak görülmelidir. Daha ziyade, içinde yer aldıkları siyasal, kurumsal ve toplumsal bağlama bağlı olarak işleyen çok boyutlu iktisadi ve mekânsal filtreler olarak düşünülmelidir.

4. Kalkınma ve Sınırlar: Uluslararası Politika Alanları

Kalkınma ile sınırlar arasındaki ilişki, en somut biçimde farklı politika alanları üzerinden gözlemlenmektedir. Dış ticaret, göç, güvenlik, çevre ve sosyal politikalar, sınırların kalkınmayı nasıl şekillendirdiğini ortaya koyan başlıca mekanizmaları oluşturmaktadır. Farklı bir ifadeyle bu politika alanları, sınırların kalkınmada köprü mü yoksa bariyer mi işlevi göreceğini belirleyen iktisadi ve siyasal filtreler olarak işlev görmektedirler. Uluslararası iktisat perspektifinden bakıldığında ise, söz konusu politikalar sınırların ticaret akışlarını, emek hareketliliğini ve politika entegrasyonunu nasıl düzenlediğini görünür kılmakta; böylece sınırların kalkınmayı kimi koşullarda teşvik eden, kimi koşullarda ise eşitsizlikleri derinleştiren aktif düzenleyici unsurlar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu husus aşağıda, sınır-kalkınma ilişkisi bağlamında soyut bir kavramsal tartışma olarak değil, farklı politika alanları üzerinden işleyen bütüncül bir iktisadi mekanizma olarak ele alınmaktadır.

4.1. Emegın Küresel Mobilitesi ve Kalkınmanın Sınırları

Emegın uluslararası mobilitesini yönlendiren göç politikaları, ulusal sınırların kalkınma üzerindeki etkisini en açık biçimde görünür kılan politika alanlarından biridir. Çünkü emek hareketliliğı, ekonomik büyümenin beşeri sermaye aracılığıyla nasıl üretilceğini doğrudan belirlemektedir. Uluslararası iktisat literatüründe emek dolaşımı çoğunlukla verimlilik artışı ve gelir transferleri çerçevesinde ele alınsa da, ulusal sınır rejimleri bu sürecin kimler için, hangi koşullarda ve ne ölçüde mümkün olacağını belirleyen temel iktisadi filtreler olarak işlev görmektedir. Bu nedenle göç politikaları, sınırların kalkınma süreçlerinde birer köprü mü yoksa bariyer mi olacağını tayin eden merkezi araçlar haline gelmektedir.

Emegın uluslararası serbest dolaşımı, beşeri sermaye birikimini ve döviz akışlarını artırarak kalkınmayı destekleyebilse de, katı sınır kontrollerinin emeğı kayıt dışı ve güvencesiz biçimlere yönlendirdiğı ve bunun uzun vadeli kalkınma dinamikleri üzerinde sınırlayıcı etkiler yarattığı görülmektedir (Castles ve Miller, 1998; Massey, Durand, ve Pren, 2016). Ampirik çalışmalar da, sıkı sınır kontrollerinin göçü ortadan kaldırmaktan ziyade emeğı daha kırılgan statüleri ittiğini; bunun da uzun vadede kalkınma potansiyelini sınırlandırabildiğini ortaya koymaktadır (Czaika ve Hobolth, 2016). Bu çerçevede göç politikaları, yalnızca göçün hacmini değil, emeğın piyasalara hangi statüler altında dâhil edileceğini de belirleyerek kalkınmanın kapsayıcılık düzeyini doğrudan etkileyen mekanizmalar olarak öne çıkmaktadır.

Diğer yandan, mesela, Kanada'daki geçici tarım işçileri programı, emeğın kısa vadede üretkenliğı artırmasına karşın, göçmen işçilerin kalıcı statüleri erişememesi nedeniyle uzun vadeli kalkınmaya katkısının sınırlı kaldığını ortaya koymaktadır (Preibisch ve Otero, 2014). Benzer şekilde Türkiye'de göçmen işçilerin iş sağlığı ve güvenliğı alanında karşılaştıkları yapısal kırılganlıklar, emeğın değerini düşürmekte, [uluslararası mobilitesini arttırmakta] ve kalkınmanın toplumsal kapsayıcılığını zayıflatmaktadır (Civan ve Gökalep, 2011). Bu örnekler, ulusal sınırların emek hareketliliğini düzenlerken aynı zamanda eşitsiz kalkınma biçimlerini yeniden üretebildiğini ifade etmektedir.

Göç politikalarının bu iktisadi etkileri, global emek hareketliliğinin güvenlik ve siyasal öncelikler ekseninde yeniden yapılandırılmasıyla daha da belirginleşmektedir. Bigo'nun (2005) "güvenlik alanı" yaklaşımı, ulusal sınır yönetiminin yalnızca göçü düzenleyen teknik araçlar olmadığını; aynı zamanda hareketliliğı siyasal olarak sınıflandıran ve meşrulaştıran mekanizmalar olarak yeniden ürettiğini belirtmektedir. Bu bağlamda sınır rejimleri, kimin hangi koşullar altında dolaşıma girebileceğini belirlerken, emeğın statüleri ve buna bağlı toplumsal dışlanma biçimleri üzerinde dolaylı fakat belirleyici etkiler

yaratmaktadır. Benzer şekilde Adamson (2006) ve Rudolph (2005) tarafından yapılan araştırmalar, göçün devletlerin ekonomik ve güvenlik stratejilerinin ayrılmaz bir parçası haline geldiğini, ulusal sınır yönetiminin emek piyasaları, üretim yapıları ve uluslararası rekabet koşullarıyla iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede göç politikalarının, emek hareketliliği üzerinden kalkınmanın iktisadi, siyasal ve insani boyutlarını kesiştiren kurucu bir politika alanı olarak öne çıktığı görülmektedir.

4.2. Dış Ticaret Politikaları ve Sınırların İktisadi Rolü

Dış ticaret politikaları, ulusal sınırların iktisadi işlevinin en doğrudan gözlemlendiği politika alanlarından biridir. Gümrük tarifeleri, kotalar ve yaptırımlar aracılığıyla sınırlar, piyasalara erişimi düzenleyen ve ulusal kalkınma stratejilerinin yönünü belirleyen temel iktisat politikası araçları olarak kullanılmaktadır. Bu bağlamda uluslararası iktisat literatüründe yaygın biçimde tartışılan serbest dış ticaret yaklaşımı, sınırların gevşetilmesinin üretim ölçeklerini büyüttüğünü ve piyasa entegrasyonunu artırarak büyüme ve refah potansiyelini güçlendirdiğini ileri sürmektedir. Buna karşılık korumacı yaklaşımlar, yerli sanayinin korunmasının ve sanayileşmenin erken aşamalarında sınırların daha kısıtlayıcı biçimde düzenlenmesinin kalkınma açısından gerekli olabileceğini savunmaktadır (Novak, 2016; Seyidoğlu, 2020).

Bu ikili yaklaşım, güncel dış ticaret politikalarında da açık biçimde gözlemlenmektedir. ABD'nin 2018 yılında çelik ve alüminyum ithalatına yönelik uyguladığı tarifeler, kısa vadede bazı yerli üreticiler açısından koruyucu etkiler yaratmış olsa da orta ve uzun vadede üretim maliyetlerini artırarak ticari ilişkiler üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmuştur (Flaen ve Pierce, 2019; Becerril Torres vd., 2022). Benzer biçimde, AB ve ABD'nin Rusya'ya yönelik enerji yaptırımları, ulusal sınırların ekonomik faaliyetlerin yönlendirilmesinde stratejik bir rol oynadığını ortaya koymaktadır (Culbertson ve Treyger, 2024). Bu örnekler, dış ticaret politikalarının kalkınma ilişkisinin, sınırlar dikkate alındığında, tek yönlü ve otomatik olmadığını; aksine, söz konusu etkilerin duruma, bağlama, sektörel yapıya ve kurumsal kapasiteye bağlı olarak farklılaştığını göstermektedir.

Sınırlar üzerinden gerçekleşen dış ticareti iktisat politikası perspektifinden ele alan çalışmalar, bu farklılaşmayı daha sistematik biçimde analiz etmektedir. Bu çalışmalar, sınır ticaretinin döviz rejimleri, gümrük düzenlemeleri ve devlet müdahaleleri yoluyla ekonomik büyüme, istihdam ve bölgesel kalkınma üzerinde belirleyici etkiler yarattığını ortaya koymaktadır (Kalaycı ve Kaya, 2024). Bu çerçevede, sınırların piyasa mekanizmalarının dışında kalan pasif unsurlar olarak değil, doğrudan iktisat politikası araçları olarak işlediğine işaret

etmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, söz konusu etkilerin her bağlamda aynı yönde ortaya çıkmadığı, sınırların kimi durumlarda üretim ve ticaret ilişkilerini bütünleştirirken kimi durumlarda ise eşitsizlikleri derinleştirebildiği de vurgulanmaktadır (Berberoğlu vd., 2025).

Eleştirel politik iktisat literatürü de, dış ticaret politikalarının bu ikili karakterine özellikle dikkat çekmektedir. Walia (2021), ticaret rejimleri ve yaptırımlar bağlamında ulusal sınırların, küresel kapitalizmin emek ve kaynaklar üzerindeki denetimini yeniden yapılandırabildiğini ve bu süreçte eşitsiz kalkınma ilişkilerini pekiştiren araçlar olarak işlev görebildiğini ileri sürmektedir. Bu eleştirel perspektif, dış ticaret politikalarının yalnızca büyüme oranları ya da dış ticaret hacimleri üzerinden değil, aynı zamanda mekânsal ve toplumsal sonuçlarıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak dış ticaret politikaları, ulusal sınırların piyasa erişimini ve üretim ilişkilerini düzenleyen iktisadi filtreler olarak işleyebilmektedir. Sınırların hangi koşullar altında yerli üretimi ve bölgesel kalkınmayı desteklediği, hangi koşullarda ise dışlama ve eşitsizlikleri yeniden ürettiği, dış ticaret politikalarının tasarımı ve uygulandığı kurumsal bağlama bağlı olarak şekillenmektedir. Bu durum, sınırların kalkınmadaki rolünü tek yönlü bir etki mekanizması olarak değil, bağlamsal ve çok katmanlı bir düzenleyici süreç olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

4.3. Güvenlik-Yatırım Gerilimi ve Sınır Bölgeleri

Sınırlar, güvenlik öncelikleri ile yatırımlar arasındaki gerilimin en görünür biçimde ortaya çıktığı durumlar arasında yer almaktadır. Güvenlik odaklı sınır politikaları, uluslararası ticaret akışlarını, sermaye hareketlerini ve doğrudan yabancı yatırımları etkileyerek sınır bölgelerini kalkınma süreçlerinin dışında bırakabildiği gibi, altyapı yatırımları yoluyla bu bölgeleri ulusal ve bölgesel ekonomilere yeniden eklemleyebilmektedir. Bu nedenle güvenlik ve yatırım politikaları, sınırların kalkınmayı sınırlandıran mı yoksa teşvik eden mi bir işlev üstleneceğini belirleyen ve uluslararası iktisadi entegrasyonun mekânsal koşullarını şekillendiren temel politika alanları arasında yer almaktadır.

Sınır yönetiminin güvenlik boyutu, yalnızca fiziksel kontrol mekanizmalarına indirgenemeyecek ölçüde kurumsal ve yönetsel süreçlerle iç içe geçmiştir. Bigo'nun (1996) AB bağlamında geliştirdiği "güvenlik alanı (security field)" yaklaşımı, ulusal sınır yönetiminin sabit ve çizgisel güvenlik hatları olarak değil, güvenlik profesyonelleri, kurumlar ve çok katmanlı ağlar aracılığıyla sürekli yeniden üretilen yönetim pratikleri olarak işlediğini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, Kopenhag Okulu'nun güvenlikleştirme literatürüyle kesişmekle

birlikte, güvenliği öncelikle söylemsel bir süreç olarak değil, pratik ve kurumsal ağlar üzerinden analiz etmektedir (Buzan, Wæver ve de Wilde, 1998; Floyd, 2006). Bu çerçevede sınır yönetimi, yalnızca tehdit algılarına tepki veren teknik bir düzenleme alanı olmaktan ziyade, siyasal, kurumsal ve ekonomik ilişkilerle iç içe geçmiş bir yönetim alanı olarak konumlanmaktadır.

O hâlde bu perspektiften bakıldığında, sınırlar yalnızca güvenlik mantığıyla tanımlanan mekânlar olmaktan ziyade, dış ticaret koridorları, lojistik ağlar ve yatırımlar üzerinden işleyen kalkınma süreçleriyle doğrudan bağlantılıdır. Ancak güvenlik kaygılarının ve önceliklerinin baskın hâle geldiği bağlamlarda, sınır bölgeleri çoğu zaman yüksek riskli alanlar olarak kodlanmaktadır. Bu durum da uluslararası yatırım ve ticaret kararlarının ertelenmesine, yeniden yönlendirilmesine ya da sınır bölgelerinin ekonomik dolaşımdan kısmen dışlanmasına yol açabilmektedir.

Söz konusu gerilim, sürdürülebilir kalkınma perspektifinden ele alındığında daha da belirginleşmektedir. Dalby (2020), güvenlik merkezli sınır politikalarının çevresel sürdürülebilirlik ve uzun vadeli kalkınma hedefleriyle sıklıkla çelişebildiğini ileri sürmektedir. Benzer biçimde Towfigh ve Weyl'in (2024) pasaport ve vatandaşlık rejimlerine ilişkin analizleri, bu düzenlemelerin bireylerin yaşam şanslarını küresel ölçekte doğum yerine bağlı olarak yapılandırıldığını ve bu yolla küresel eşitsizlikleri yeniden ürettiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçeveden hareketle, söz konusu sınır rejimlerin yalnızca fiziksel hareketliliği değil, küresel emek piyasalarına ve bunlara bağlı sosyo-ekonomik fırsatlara erişimi de dolaylı biçimde etkilediği söylenebilir. Bu bağlamda güvenlik temelli sınır politikalarının, sınırlar üzerinden yalnızca dolaşımı değil, uluslararası iktisadi katılımın dağılımını da etkileyen daha geniş kurumsal sonuçlar doğurabildiği ileri sürülebilir.

Öte yandan sınır politikalarının yatırımlar dikkate alınarak uygulanması, bağlama bağlı olarak farklı kalkınma sonuçları üretebilmektedir. Örneğin, AB'nin sınır bölgelerinde kurumsal işbirliğini ve bölgesel iktisadi ağları güçlendirmeyi amaçlayan INTERREG programları, bazı bölgelerde sınır-ötesi ekonomik etkileşimi ve bölgesel kalkınmayı destekleyen sonuçlar ortaya çıkarmıştır (Paasi ve Prokkola, 2008). Bununla birlikte, sınır yönetiminde güvenlik önceliklerinin baskın olduğu ve kurumsal kapasitenin sınırlı kaldığı bağlamlarda, kamu kaynaklarının öncelikle kontrol ve gözetim işlevlerine yönelmesinin, uzun vadeli altyapı yatırımlarını ve sınır-ötesi iktisadi entegrasyonu dolaylı olarak sınırlayabildiği literatürde tartışılmaktadır (Culbertson ve Treyger, 2024).

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, güvenlik ve yatırım politikalarının sınırların kalkınmadaki rolünü otomatik ve tek yönlü biçimde belirlemediği görülmektedir. Aksine bu rol, söz konusu politikaların uluslararası ticaret, yatırım

ve entegrasyon dinamikleriyle kurduğu ilişkiye bağlı olarak farklılaşmaktadır. Bu nedenle güvenlik ve yatırım politikaları, sınırların kalkınma açısından kimi koşullarda dışlayıcı, kimi koşullarda ise bütünleştirici roller üstlenmesini mümkün kılan uluslararası iktisadi ve güvenlik süreçleriyle iç içe geçmiş, çok katmanlı düzenleyici filtreler olarak değerlendirilebilir.

4.4. Çevre-İklim Politikaları Bağlamında Sınır Rejimleri

Çevre ve iklim politikaları, sınırların kalkınmadaki rolünü sürdürülebilirlik eksenini üzerinden yeniden çerçeveleyen temel politika alanları arasında yer almaktadır. Bu bağlamda iklim değişikliği, sınırları yalnızca siyasi ya da idari ayrımlar olmaktan çıkararak, ekolojik kırılmalıkların ve kaynak baskılarının yoğunlaştığı mekânlar hâline getirmektedir. Bu durum kalkınma süreçlerini hem doğrudan hem de dolaylı biçimlerde etkilemektedir. Bu açıdan sınırlar, çevresel risklerin ve iktisadi maliyetlerin nasıl paylaştırılacağını belirleyen düzenleyici çerçeveler olarak öne çıkmaktadır.

Çevre-kalkınma ilişkisini ele alan çalışmalar, bu dönüşümü özellikle nüfus hareketleri üzerinden tartışmaktadır. Castles ve Miller (1998), çevresel göçün kalkınma politikalarının ayrılmaz bir bileşeni olarak ele alınması gerektiğini vurgulamış ve afetler ve çevresel bozulmaların emek hareketliliği üzerindeki etkilerine dikkat çekmiştir. Culbertson ve Treyger (2024) tarafından yapılan değerlendirmeler ise afet sonrası göçlerin sınır rejimleri üzerinde baskı yaratarak, kamu harcamaları, sosyal altyapı ve istihdam piyasaları üzerinden kalkınma süreçlerini zorladığını ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar, çevresel şokların sınırlar aracılığıyla ulusal ve bölgesel iktisadi dengelere nasıl yansıdığını göstermektedir.

Doğal kaynakların küresel yönetimi, çevresel politikaların kalkınma ile kesiştiği bir diğer önemli alanı oluşturmaktadır. Novak (2016), su, enerji ve diğer doğal kaynakların sınır-aşan niteliğinin, kalkınma ölçeklerini ve politika koordinasyonunu yeniden tanımladığını belirtmektedir. Bu çerçevede doğal kaynakların paylaşımı, yalnızca teknik bir yönetim meselesi olarak değil; ayrıca üretim süreçleri, enerji güvenliği ve bölgesel iktisadi entegrasyon açısından da belirleyici bir unsur olarak ele alınmaktadır. Bu da, sınır-ötesi çevresel işbirliklerinin uygun kurumsal çerçeveler altında, mekânsal adalet ve bölgesel kalkınma açısından olumlu sonuçlar üretebileceğini göstermektedir (Paasi ve Prokko, 2008).

Buna karşılık eleştirel literatürde, çevre ve iklim politikalarının nötr ya da çevresel etkiler üretmediğine dikkat çeken çalışma da mevcuttur. Örneğin Walia (2021), sınırların ve çevresel yönetim pratiklerinin, kapitalist birikim süreçleriyle iç içe geçtiğini ve bu yolla kaynak çıkarımı, çevresel yıkım ve

iklim krizinin maddi maliyetlerinin sıklıkla sömürgeleştirilmiş mekânlara, sınır bölgelerine ve kırılgan topluluklara yöneltildiğini tartışmaktadır. Bu yaklaşım, çevresel düzenlemelerin ve iklim politikalarının etkilerinin yalnızca ekolojik sonuçlar üzerinden değil, emek rejimleri, mekânsal dışsallaştırma ve eşitsiz kalkınma dinamikleri bağlamında birlikte ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, çevre ve iklim politikalarının sınırların kalkınmadaki rolünü otomatik ve tek yönlü biçimde belirlemediği görülmektedir. Aksine bu rol, çevresel düzenlemelerin doğal kaynak yönetimi, altyapı yatırımları ve kurumsal koordinasyon mekanizmalarıyla nasıl ilişkilendirildiğine bağlı olarak farklılaşmaktadır. Bu çerçevede çevre ve iklim politikaları, sınırların kalkınmadaki işlevini normatif bir çerçeveden ziyade, iktisadi ve kurumsal bağlama duyarlı düzenleyici filtreler olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

4.5. Sosyal Politikalar ve Sınır-Ötesi İşbirlikleri

Sosyal politikalar ve sınır-ötesi işbirlikleri, sınırların kalkınmadaki rolünün yalnızca ekonomik büyüme göstergeleriyle sınırlı olmayan, toplumsal kapsayıcılık ve refahın dağılımıyla ilişkili boyutlara da sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Chamusca, 2024). Sınır bölgelerinde yaşayan yerel nüfusun ve göçmenlerin refah düzeyleri, sosyal haklara erişim, nitelikli eğitim ve sağlık hizmetlerinden yararlanma olanakları ile istihdam imkânları gibi unsurlar, kalkınma süreçlerinin kapsayıcı mı yoksa dışlayıcı mı bir karakter kazanacağını belirleyen temel politika alanları arasında yer almaktadır (Nagy, 2020). Bu çerçevede sınırların, yalnızca sınır hareketliliğini düzenleyen idari hatlar olmadığı, aynı zamanda sosyal ve refah politikalarının kapsamını ve uygulanma biçimini şekillendiren kurumsal çerçeveler olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır.

Bu çerçevedeki sosyal politika literatürü, entegrasyon ve sosyal haklara erişimin kalkınma üzerindeki etkilerine özellikle dikkat çekmektedir. Castles (2008), göçmenlere yönelik entegrasyon politikalarının toplumsal uyum ve sosyal bütünleşme açısından önemine dikkat çekerken, bu süreçlerin uzun vadede iktisadi sonuçlarla ilişkilendirilebileceğine işaret etmektedir. Buna karşılık Preibisch ve Otero (2014), geçici göçmen işçilerin sosyal koruma mekanizmalarından dışlanmasının, emek piyasalarında güvencesizliği artırarak kalkınma kazanımlarını zayıflattığını göstermektedir. Bu çalışmalar, sosyal politikaların sınırlar üzerinden emek piyasalarına nasıl yansıdığına ve kalkınmanın toplumsal boyutuyla nasıl ilişkilendiğine dair önemli dolaylı da olsa bulgular sunmaktadır.

Sınır rejimlerinin hangi koşullarda sosyal haklara erişimi genişleterek kalkınmayı desteklediği ve hangi koşullarda dışlanma ile güvencesizliği derinleştirdiği, politika tasarımı, kurumsal kapasite ve uluslararası işbirliği mekanizmalarına bağlı olarak şekillenmektedir. Dolayısıyla sosyal politikalar, sınırların kalkınma üzerindeki etkilerini yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda insani ve toplumsal boyutlarıyla birlikte değerlendirmeyi mümkün kılan çok katmanlı düzenleyici alanlar olarak öne çıkmaktadır.

5. Kalkınma ve Sınırlar: Seçilmiş Uygulamalar

Önceki paragraflarda tartışılan göç, ticaret, güvenlik, çevre ve sosyal politikalar, kalkınma ile sınırlar arasındaki ilişkiyi kavramsal düzeyde ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, bu politika alanlarının somut kalkınma sonuçları farklı coğrafyalarda ve tarihsel bağlamlarda değişken biçimlerde tezahür edebilmektedir. Başka bir ifadeyle, sınırların kalkınmaya nasıl aracılık ettiği yalnızca politikaların içeriğine değil, bu politikaların hangi kurumsal ve yönetsel koşullar altında uygulandığına da bağlıdır. Bu bölümde, farklı ülke ve bölge örnekleri üzerinden kalkınma ve sınırlar ilişkisi pratik düzeyde ele alınmakta; teorik çerçeveler ile uygulamadaki sonuçlar arasındaki uyum ve gerilim noktaları tartışılmaktadır.

Kalkınma ve sınırlar arasındaki ilişki uzun süre ikincil bir mesele olarak görülümüş; ekonomi çoğunlukla “ulusal” ölçeklerde okunmuş, sınır çizgisi ise güvenlik ve egemenlik kategorileri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Ancak son dönemde sınırların ekonomik ve toplumsal sonuçlarının daha görünür hâle gelmesiyle birlikte bu ilişki doğrudan tartışma konusu olmuştur. Novak (2016), kalkınmanın tarihsel ve güncel seyrinin devlet-merkezli sınır haritalarıyla “ayrılmaz biçimde iç içe” olduğunu vurgulayarak, sınır çalışmaları ile kalkınma çalışmaları arasında sistematik bir diyalog kurulması gerektiğini belirtmektedir. Benzer biçimde Paasi (2005), ulusal sınırların küreselleşme ve bölgesel bloklar (AB, NAFTA/USMCA, MERCOSUR, APEC) bağlamında yalnızca güvenlik değil, kalkınmanın ölçeksel ve mekânsal mantığı açısından da belirleyici olduğunu ileri sürmektedir. Bu yaklaşımlar, sınırların kalkınma süreçleriyle ilişkisini yalnızca engel ya da geçiş noktası metaforlarıyla sınırlamadan, kurumsal ve mekânsal düzenlemeler bağlamında ele almayı mümkün kılmaktadır.

İktisadi literatür bu bağıntıyı çeşitli ampirik bulgularla desteklemektedir. Doğu Afrika’da Kenya-Uganda sınırında yapılan araştırmalar, açık sınır politikalarıyla desteklenen sınır-ötesi ticaretin uzun vadeli büyümeyi teşvik edebildiğini, yüksek tarifelerin ise bu potansiyeli sınırladığını göstermektedir (Utouh, 2025). Çin örneği, doğal engeller bulunmamasına rağmen idari sınırlar etrafında ortaya çıkan keskin ekonomik süreksizliklerin, kalkınma sonuçlarının

büyük ölçüde politika farklılıklarıyla şekillendiğini ortaya koymaktadır (Redding ve Sturm, 2008; Guo ve Minier, 2021). AB'deki INTERREG gibi programlar aracılığıyla sınırların “engel etkisinin” azalması ise mal, hizmet ve bilgi akışlarını hızlandırarak sınır bölgelerinde uzun dönemli kalkınma süreçlerini desteklemiştir (Chirodea, 2021; McCall, 2013). Bu bulgular, bölgesel entegrasyonun ölçek ekonomileri ve işlem maliyetleri üzerinden büyüme süreçleriyle ilişkilendirilebileceğine dair erken iktisadi tartışmalarla temas etmektedir (Balassa, 1961).

Küreselleşme tartışmaları, sınırların kalkınma üzerindeki etkilerinin tek yönlü olmadığını daha da görünür kılmaktadır. Bhagwati (2004), sınırların “mallar ve sermaye için geçirgen, emek için ise görece geçirimsiz” hâle gelmesinin seçici bir küreselleşme ürettiğini ve bunun kalkınma süreçlerinde asimetrisi doğurduğunu ileri süren argümanlar ortaya koymaktadır. Diener ve Hagen (2009) de, AB bağlamında iç sınırların işlem maliyetlerini düşürerek fırsatlar yarattığını, buna karşılık olarak da dış sınırların üyelik-dışı bölgelerde yeni dışlayıcılık biçimleri ortaya çıkardığını vurgulamaktadır. Benzer biçimde NAFTA/USMCA'nın Meksika-ABD sınırında üretim ağlarını güçlendirmesi (Villarreal, 2024) ile kurumsal uyum eksiklikleri nedeniyle MERCOSUR'un daha sınırlı kalkınma etkileri üretmesi (Gezmiş, 2016; Chirodea, 2021) birlikte değerlendirildiğinde, kalkınma sonuçlarının yalnızca politika tercihinin değil, uygulama kapasitesine ve kurumsal eşgüdümüne de bağlı olduğu görülmektedir.

Diğer yandan, sınır yönetiminin biçimi, kalkınma süreçleriyle kurduğu ilişki bakımından farklı sonuçlar üretebilmektedir. AB'nin INTERREG programları, sınır bölgelerini altyapı ve kurumsal eşgüdüm yatırımlarıyla büyüme eksenine dâhil ederken (Chirodea, 2021; McCall, 2013), genişleme çevresindeki zayıf yönetim kapasitesi ve hukuki uyumsuzluklar bu potansiyeli sınırlandırabilmektedir (European Commission, 2021). Covid-19 döneminde uygulanan karantina rejimleri, ticaret politikalarıyla birleşerek fiili bir “örtük korumacılık” işlevi görmüş; Avustralya örneği sınırların çok noktalı ve risk-odaklı yönetim alanları olarak yeniden üretildiğini göstermiştir (Muller vd., 2009). Buna karşılık Benelüks ve İskandinavya gibi bölgelerde sınırların görece açılması, ikiz şehirler ve “bridge regions” aracılığıyla girişimciliği ve işgücü hareketliliğini artırarak bölgesel inovasyonu desteklemiştir (Chirodea, 2021; McCall, 2013).

Güvenlik ve çatışma bağlamında sertleşen sınırlar ise kalkınma maliyetlerini hızla artırmaktadır. Buzan ve Wæver (2003), militarize sınırların kaynak tahsisini güvenlik sektörüne yönlendirdiğini ve bunun uzun vadeli büyüme üzerinde baskı yaratabildiğini ortaya koymaktadır. Balkan deneyimi, sınır yeniden çizim süreçlerinin ekonomik çöküş ve uzun süreli toparlanma maliyetleri doğurabildiğini; buna karşılık sınır-ötesi işbirliğinin istikrar yoluyla

kalkınmayı destekleyebildiğini göstermiştir (World Bank, 2000; McCall, 2013). İsrail-Filistin sınırındaki bariyerlerin Gazze'nin ekonomik izolasyonunu derinleştirilmesi (UN OCHA, 2022; UN OCHA, 2023) ve Hindistan-Pakistan sınırındaki militarizasyonun bölgesel ticaret ve yatırım olanaklarını sınırlaması (Diener ve Hagen, 2009), güvenlikleştirilmiş sınır rejimlerinin kalkınma üzerindeki maliyetlerini somut biçimde ortaya koymaktadır. Ayrıca dışsallaştırma uygulamalarının kalkınma yardımlarını göç ve sınır güvenliği koşullarına bağlaması, yeni bağımlılık ilişkileri üretmekte ve güvenlik-kalkınma eklemlenmesine ilişkin pratik ikilemleri derinleştirmektedir (Cobarrubias ve Novak, 2025). Bu çerçevede, Drèze ve Sen'in (1996) askerî harcamalar ile sosyal yatırımlar arasındaki gerilime ilişkin uyarıları, güvenlik önceliklerinin kamu kaynaklarının tahsisi üzerindeki dolaylı etkilerini hatırlatmaktadır.

Enerji ve su gibi sınır-aşan kaynaklar da sınırların kalkınmadaki rolünü çarpıcı biçimde somutlaştırmaktadır. "Hidro-hegemonya" yaklaşımı, güç asimetrisinin sınır-aşan su anlaşmalarını nasıl şekillendirdiğini ve bunun daha zayıf kıyıdaş ülkelerde kalkınma alanını daraltabildiğini göstermektedir (Zeitoun ve Warner, 2006). Benzer biçimde enerji koridorları ve enerji yatırımları geliri artırma potansiyeli taşıırken aynı zamanda politik şoklara duyarlılığı da artırmaktadır. Örneğin, Rusya-AB doğalgaz hatları ya da Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı, sınırların kalkınmanın mekânsal dağılımını ve risk profilini nasıl etkileyebildiğine dair güncel örnekler sunmaktadır (Diener ve Hagen, 2009; Chirodea, 2021).

Bu bilgiler ışığında, sınırların kalkınma süreçlerinde yalnızca sonuçları etkileyen dışsal koşullar değil, bizzat kalkınmanın yönünü ve hızını şekillendiren aktif yapılar olduğunu söylenebilir. Sınırların ekonomik, siyasal ve toplumsal işlevleri bağlama göre yeniden tanımlanırken, kalkınma da tekil bir hedef olmaktan çıkıp çok aşamalı bir müzakere alanına dönüşmektedir. Bu nedenle sınırlar, kalkınmayı sınırlayan çizgilerden ziyade, doğru kurumsal düzenlemeler altında yeni olanaklar ve kırılmalıklar üreten mekânsal süreçler olarak düşünülmelidir.

6. Sonuç ve Tartışma

Kalkınma ve sınırlar arasındaki ilişki, ne yalnızca coğrafi bir zorunlulukla ne de tamamen politik tercihlerle açıklanabilir. Literatür, sınır bölgelerinin kalkınma sonuçlarının coğrafyanın kendisinden çok benimsenen politikalarla bağlı olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, sınırlar kendi başlarına kalkınmayı engelleyen ya da teşvik eden unsurlar değil; onları yöneten kurumsal düzenlemelerin ve politik tercihlerin bir yansımasıdır (Prescott ve Triggs, 2008; Villarreal, 2024). Bu çerçevede kapsayıcı kalkınma, sınırların yalnızca güvenlik hatları olarak değil, ekonomik fırsat ve toplumsal bütünleşmenin alanları olarak tasarlanmasını gerektirmektedir.

Bu bölümde ortaya konan temel analitik çerçeve, sınırların kalkınma üzerindeki etkisinin ne doğrudan ne de evrensel olduğudur. Aksine sınırlar, uluslararası iktisatta ticaret, emek hareketliliği ve politika entegrasyonu gibi temel mekanizmalar üzerinden işleyen, bağlama, kurumsal kapasiteye ve siyasal tercihlere duyarlı çok katmanlı iktisadi filtreler olarak değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım, sınırları ne mutlak engeller ne de otomatik kalkınma araçları olarak ele alan indirgemeci okumaların ötesine geçmeyi mümkün kılmaktadır.

Nitekim uygulama örnekleri, bu ikili doğayı açık biçimde ortaya koymaktadır. Başarılı sınır-ötesi işbirliği programları, sınırların yatırımı, altyapı gelişimini ve işgücü hareketliliğini destekleyen birer kalkınma kaynağına dönüşebileceğini göstermektedir (Villarreal, 2024; Zeitoun ve Warner, 2006). AB'nin INTERREG programları ya da Doğu Afrika'daki sınır-ötesi ticaret girişimleri, uygun biçimde tasarlanan politikaların sınırları engel olmaktan çıkarak bölgesel kalkınmanın itici gücü haline getirebileceğini ortaya koymaktadır (Chirodea, 2021; McCall, 2013). Buna karşılık, yetersiz altyapı yatırımları, katı gümrük rejimleri ve güvenlik odaklı sınır yönetimi pratikleri, sınır bölgelerindeki büyüme potansiyelini ciddi biçimde sınırlayabilmektedir (Zeitoun ve Warner, 2006; Diener ve Hagen, 2009). Bu bulgular, sınırların kalkınma üzerindeki etkisinin doğrudan değil, yönetim biçimine bağlı olarak şekillendiğini teyit etmektedir.

Bu uygulama örnekleri birlikte değerlendirildiğinde üç analitik sonuç öne çıkmaktadır. Birincisi, sınırların kalkınma üzerindeki etkileri bağlamsaldır. Dolayısıyla benzer açıklık ya da entegrasyon rejimleri, kurumsal kapasite ve sosyo-politik koşullara bağlı olarak farklı kalkınma sonuçları üretebilmektedir (Chirodea, 2021; McCall, 2013). İkincisi, “engel etkisi” büyük ölçüde kalıcıdır. Çünkü uluslararası sınırlar hâlen ticaret, sermaye ve işgücü akışlarını parçalayarak uzmanlaşma ve yenilik kanallarını sınırlamaktadır (Redding ve Sturm, 2008; Guo ve Minier, 2021). Üçüncüsü ise sınırların normatif ve kurumsal tasarımlar olduğuna ilişkin değerlendirmedir. Karantina, dışsallaştırma ve güvenlik alanları oluşturma gibi pratikler kalkınma söylemleriyle eklemlenerek kimin hareket edebileceğini, hangi akışların meşru sayılacağını ve hangi bölgelerin “yatırım yapılabilir” olarak tanımlanacağını etkilemektedir (Muller vd., 2009; Cobarrubias ve Novak, 2025; Novak, 2016). Son kertede temel mesele, sınırların varlığından ziyade nasıl yönetildiği ve bu yönetimin piyasa erişimini, sosyal kapasiteyi ve güvenlik dengesini nasıl kurduğu ile ilgilidir.

Bu noktada tartışma, sınırların kalkınma için bir “engel” mi yoksa bir “araç” mı olduğuna indirgenemez. Asıl mesele, sınırların hangi bağlamda, hangi işbirliği mekanizmalarıyla ve hangi normatif tasarımlar çerçevesinde işlediğidir. Yukarıda da bahsedildiği gibi İsrail-Filistin ya da Hindistan-Pakistan

sınırları örneklerinde görüldüğü üzere, güvenlik odaklı sert sınırlar uzun vadeli ekonomik maliyetler üretirken, AB içindeki ikiz şehir bölgeleri, sınır-aşan üretim ağları ve enerji koridorları, sınırların kalkınmayı hızlandıran ağlara dönüşebileceğini göstermektedir. Dolayısıyla kalkınmanın geleceği, sınırların tamamen ortadan kalkmasında değil, onların adalet, güvenlik ve işbirliği eksenlerinde nasıl yeniden tasarlandığında yatmaktadır.

O halde sınırlar, kalkınma açısından hem zorunlu bir kurumsal çerçeve hem de sürekli müzakere edilen bir politika alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sınırlar bir yandan yurtiçi ve uluslararası siyasetin, ticaretin, sermayenin ve göçün yönünü belirlerken diğer yandan güvenlik, sürdürülebilirlik ve toplumsal kapsayıcılık üzerinde belirleyici etkiler yaratabilmektedir. Bu nedenle kalkınma ve sınırlar arasındaki ilişkinin temel sorusu, sınırların varlığı ya da yokluğu değil; aksine sınırların nasıl işlediği ve kimin için işlediğidir.

Özetle bu bölümde, uluslararası iktisat literatürüne, sınırları ticaret hacimleri ya da büyüme oranlarıyla sınırlı biçimde ele alan yaklaşımların ötesinde emek hareketliliği, kurumsal kapasite ve politika entegrasyonu eksenlerinde birlikte değerlendiren bütüncül bir bakış açısı sunmayı amaçlanmıştır. Bu açıdan sınır yönetiminin geleceğinin yalnızca güvenlik kaygılarına bağlı olmadığı aynı zamanda ekonomik fırsatlar, toplumsal bütünleşme ve çevresel sürdürülebilirlik arasında kurulan dengeli kalkınma vizyonlarına bağlı olduğu söylenebilir.

Referanslar

- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. New York: Crown Business.
- Adamson, F. B. (2006). *Crossing borders: International migration and national security*. *International Security*, 31(1), 165–199. <https://doi.org/10.1162/isec.2006.31.1.165>
- Agnew, J. (2008). Borders on the mind: Re-framing border thinking. *Ethics & Global Politics*, 1(4), 175–191. <https://doi.org/10.3402/egp.v1i4.1892>
- Balassa, B. (1961). *The theory of economic integration*. Homewood, IL: Richard D. Irwin.
- Balibar, É. (2002). *Politics and the other scene*. London: Verso.
- Becerril Torres, O. U., Munguía Vázquez, G., & Wieloch, J. (2022). The effects of US import tariffs on steel and aluminum imports from Mexico. *Journal of International Studies*, 15(4), 165–179. <https://doi.org/10.14254/2071-8330.2022/15-4/10>
- Berberoglu, M., Şimşek, O., Adalı, Z., & Şakı, M. (2025). *The impact of exchange rate fluctuations on border trade and regional development: The case of Artvin*. *Academic Review of Economics and Administrative Sciences*. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1811113>
- Bhagwati, J. (2004). *In defense of globalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Bigo, D. (1996). EU police cooperation: National sovereignty framed by European security? In *Security versus justice?* (pp. 92–107).
- Brambilla, C. (2014). Exploring the critical potential of the borderscapes concept. *Geopolitics*, 20(1), 14–34. <https://doi.org/10.1080/14650045.2014.884561>
- Brown, W. M., Dar-Brodeur, A., & Tweedle, J. (2020). *Firm networks, borders, and regional economic integration*. *Journal of Regional Science*, 60(2), 374–395. <https://doi.org/10.1111/jors.12456>
- Buzan, B., & Wæver, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge University Press.
- Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A new framework for analysis*. Lynne Rienner Publishers.
- Cardoso, F. H., & Faletto, E. (1979). *Dependency and development in Latin America*. Berkeley: University of California Press.
- Casas-Cortes, M., Cobarrubias, S., & Pickles, J. (2015). Riding routes and itinerant borders: Autonomy of migration and border externalization. *Antipode*, 47(4), 894–914. <https://doi.org/10.1111/anti.12148>
- Castells, M. (1996). *The rise of the network society*. Oxford: Blackwell.
- Castles, S., & Delgado Wise, R. (2008). *Migration and development: Perspectives from the South* (1st ed.). International Organization for Migration. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.3346.6483>

- Castles, S., & Miller, M. J. (1998). *The age of migration: International population movements in the modern world*. London: Macmillan.
- Chamusca, P. (2024). Territorial cooperation and cross-border development: Evidence from Spain–Portugal cooperation programmes. *Social Sciences*, 13(2), 108. <https://doi.org/10.3390/socsci13020108>
- Chirodea, F. (2021). *The issue of border regions in the context of deepening the European integration process*. In F. Chirodea, C. V. Toca, L. Soproni, A. Stoica, & K. Czimre (Eds.), *Europe in a changing world: Opportunities and challenges*. Oradea University Press. <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/76830>
- Choromides, C. (2004). *The challenges and prospects of South Eastern Europe towards regional and European integration: An approach for development, peace and security in South Eastern Europe*. *Journal of Peace, Conflict and Development*. University of Bradford. <https://www.bradford.ac.uk/library/library-resources/journal-of-peace-conflict-and-development/SoutheastEuropean-Reconstruction.pdf>
- Civan, A., & Gökalp, A. (2011). Göçmen işçilerin iş sağlığı ve güvenliği sorunları. *Çalışma ve Toplum*, 4(31), 27–45.
- Cobarrubias, S., & Novak, P. (2025). Embedding externalisation: How bordering practices transform places. *International Migration*. <https://doi.org/10.1080/14650045.2024.2409857>
- Culbertson, S., & Treyger, E. (2024, September 20). *Immigration and border control explained: What Americans need to know*. RAND Corporation. <https://www.rand.org/pubs/commentary/2024/09/immigration-and-border-control-explained-what-americans.html>
- Czaika, M., & Hobolth, M. (2016). Do restrictive asylum and visa policies increase irregular migration into Europe? *European Union Politics*, 17(3), 345–365. <https://doi.org/10.1177/1465116516633299>
- Dalby, S. (2020). *Anthropocene geopolitics: Globalization, security, sustainability*. Ottawa: University of Ottawa Press.
- Diener, A. C., & Hagen, J. (2009). Theorizing borders in a ‘borderless world’: Globalization, territory and identity. *Geography Compass*, 3(3), 1196–1216. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2009.00230.x>
- Drèze, J., & Sen, A. (1996). *India: Economic development and social opportunity*. Oxford: Oxford University Press.
- European Commission. (2021). *Analysis of cross-border obstacles between EU Member States and enlargement countries* (Final report). Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2776/164787>
- European Parliament. (2023a). *The EU-UK Trade and Cooperation Agreement two years on: Unpacking early evidence* (EPRS Study). European Parliament Research Service.

- [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/747433/EPRS_STU\(2023\)747433_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/747433/EPRS_STU(2023)747433_EN.pdf)
- European Parliament. (2023b). *Report on the implementation of the EU-UK Trade and Cooperation Agreement* (A9-0331/2023). European Parliament. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2023-0331_EN.html
- Flaaten, A., & Pierce, J. R. (2019). *Disentangling the effects of the 2018-2019 tariffs on a globally connected U.S. manufacturing sector* (FEDS Working Paper No. 2019-086). Board of Governors of the Federal Reserve System. <https://doi.org/10.17016/FEDS.2019.086>
- Floyd, R. (2006). Securitization and the function of functional actors. *Security Dialogue*, 37(3), 349–370. <https://doi.org/10.1177/0967010606067353>
- Guo, H., & Minier, J. (2021). *Borders, geography, and economic activity: The case of China*. *Regional Science and Urban Economics*, 90, Article 103700. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2021.103700>
- Keohane, R., & Nye, J. (2012). *Power and Interdependence*. Longman, pp. 25-26.
- Keseljic, A., Nikolic, S., & Spruk, R. (2025). *Ethnic conflicts, civil war and economic growth: Region-level evidence from former Yugoslavia*. arXiv. <https://arxiv.org/abs/2505.02431>
- Kolossov, V. (2005). Border studies: Changing perspectives and theoretical approaches. *Geopolitics*, 10(4), 606–632. <https://doi.org/10.1080/14650040500318415>
- Krugman, P. (1991). *Geography and trade*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Lewis, W. A. (1954). *Economic development with unlimited supplies of labour*. The Manchester School, 22(2), 139–191. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x>
- List, F. (1841). *Das nationale System der politischen Ökonomie*. Stuttgart: J. G. Cotta.
- Massey, D. S., Durand, J., & Pren, K. A. (2016). *Why border enforcement backfired*. *American Journal of Sociology*, 121(5), 1557–1600. <https://doi.org/10.1086/684200>
- Mbembe, A. (2001). *On the postcolony*. Berkeley: University of California Press.
- McCall, C. (2013). *European Union cross-border cooperation and conflict amelioration*. *Space and Polity*, 17(2), 197–216. <https://doi.org/10.1080/13562576.2013.817512>
- Mezzadra, S., & Neilson, B. (2013). *Border as method, or, the multiplication of labor*. Durham, NC: Duke University Press.
- Muller, S., Power, E. R., Suchet-Pearson, S., Wright, S., & Lloyd, K. (2009). “Quarantine matters!”: *Quotidian relationships around quarantine in Australia’s northern borderlands*. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 41(4), 780–795. <https://doi.org/10.1068/a40196>

- Nagy, I. (2020). Cross-border cooperation on the external borders of the EU and the impact of received EU CBC funds on AP Vojvodina/Serbia. *Belgeo*, 4. <https://doi.org/10.4000/belgeo.38732>
- Naples, N. A., & Bickham Mendez, J. (Eds.). (2015). *Border politics: Social movements, collective identities, and globalization*. New York: University Press.
- Newman, D. (2006a). The lines that continue to separate us: Borders in our 'borderless' world. *Progress in Human Geography*, 30(2), 143–161. <https://doi.org/10.1191/0309132506ph599xx>
- Newman, D. (2006b). *The resilience of territorial conflict in an era of globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change, and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Novak, P. (2011). The flexible territoriality of borders. *Geopolitics*, 16(4), 741–767. <https://doi.org/10.1080/14650045.2010.494190>
- Novak, P. (2016). Placing borders in development. *Geopolitics*, 21(3), 483–512. <https://doi.org/10.1080/14650045.2015.1118378>
- Novak, P. (2017). *Back to Borders. Political Geography*, 9–11.
- Ohmae, K. (1990). *The borderless world: Power and strategy in the interlinked economy*. New York: Harper Business.
- Paasi, A. (2005). Generations and the 'development' of border studies. *Geopolitics*, 10(4), 663–671. <https://doi.org/10.1080/14650040500318563>
- Paasi, A., & Prokkola, E. K. (2008). *Territorial dynamics, cross-border work and everyday life in the Finnish–Swedish border area*. *Space and Polity*, 12(1), 13–29. <https://doi.org/10.1080/13562570801969366>
- Paul, O. (2024). *Gendered vulnerability in necropolitical bordering: An analysis of how border regimes produce differentiated risks and exposure based on gender*. *Gender & Society*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/08912432241263583>
- Polanyi, K. (1944). *The great transformation: The political and economic origins of our time*. New York: Rinehart.
- Preibisch, K., & Otero, G. (2014). Does citizenship status matter in Canadian agriculture? Workplace health and safety for migrant and immigrant laborers. *Rural Sociology*, 79(2), 174–199. <https://doi.org/10.1111/ruso.12043>
- Prescott, V., & Triggs, G. (2008). *International Frontiers and Boundaries: Law, Politics and Geography*. Leiden: Martinus Nijhoff.
- Redding, S. J., & Sturm, D. M. (2008). The costs of remoteness: Evidence from German division and reunification. *American Economic Review*, 98(5), 1766–1797. <https://doi.org/10.1257/aer.98.5.1766>
- Ricardo, D. (1817). *On the principles of political economy and taxation*. London: John Murray.

- Rockström, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, Å., Chapin, F. S., Lambin, E. F., Lenton, T. M., Scheffer, M., Folke, C., Schellnhuber, H. J., Nykvist, B., de Wit, C. A., Hughes, T., van der Leeuw, S., Rodhe, H., Sörlin, S., Snyder, P. K., Costanza, R., Svedin, U., Falkenmark, M., Karlberg, L., Corell, R. W., Fabry, V. J., Hansen, J., Walker, B., Liverman, D., Richardson, K., Crutzen, P., & Foley, J. A. (2009). *A safe operating space for humanity*. *Nature*, 461(7263), 472–475. <https://doi.org/10.1038/461472a>
- Rodrik, D. (2000). How far will international economic integration go? *Journal of Economic Perspectives*, 14(1), 177–186. <https://doi.org/10.1257/jep.14.1.177>
- Rodrik, D. (2011). *The globalization paradox: Democracy and the future of the world economy*. New York: W. W. Norton & Company.
- Rostow, W. W. (1960). *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rudolph, C. (2005). *Sovereignty and territorial borders in a global age*. *International Studies Review*, 7(1), 1–20. <https://doi.org/10.1111/j.1521-9488.2005.00455.x>
- Rumford, C. (2006). Theorizing borders. *European Journal of Social Theory*, 9(2), 155–169. <https://doi.org/10.1177/1368431006063330>
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Sassen, S. (2006). *Territory, authority, rights: From medieval to global assemblages*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Schmook, B., Madero, S., Calmé, S., White, R., Radel, C., Carte, L., Casanova, G., Castelar Cayetano, J. D., & Joo Chang, J. C. (2022). *The border-development-climate change nexus: Precarious campesinos at the Selva Maya Mexico–Guatemala border*. *Borders in Globalization Review*, 3(2), 38–52. <https://doi.org/10.18357/bigr32202220358>
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
- Seyidoğlu, H. (2020). *Uluslararası iktisat: Teori – politika – uygulama* (22. baskı). Yazarın Kendi Yayını.
- Spivak, G. C. (1988). *Can the subaltern speak?* In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), *Marxism and the interpretation of culture* (pp. 271–313). Urbana: University of Illinois Press.
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2015). *Economic development* (12th ed.). Boston: Pearson.
- Towfigh, E. V., & Weyl, N. (2024). *Borders, citizenship, and global inequality: What barriers, pushbacks, and passport controls reveal about our understanding of the equality of humankind*. *German Law Journal*, 26(1), 22–42. <https://doi.org/10.1017/glj.2024.39>

- U.S. International Trade Commission [USITC]. (2025). *USMCA automotive rules of origin: Economic impact and operation* (Investigation No. 332-585). USITC. <https://www.usitc.gov/publications/332/pub5642.pdf>
- United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs [UN OCHA]. (2023, January 25). *Humanitarian needs overview 2023: Occupied Palestinian territory*. <https://www.ochaopt.org/content/humanitarian-needs-overview-2023>
- United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs [UN OCHA]. (2022). *Fact sheet: The humanitarian impact of 20 years of the Barrier*. <https://www.ochaopt.org>
- Utouh, H. (2025). Is cross-border trade necessary for regional economic growth? Analysis on selected East African member states. *Journal of Policy and Development Studies*, 18(2), 83–95. <https://doi.org/10.4314/jpds.v18i2.6>
- Van Houtum, H. (2005). The geopolitics of borders and boundaries. *Geopolitics*, 10(4), 672–679. <https://doi.org/10.1080/14650040500318522>
- Villarreal, M. A. (2024). *The United States–Mexico–Canada Agreement (USMCA)* (CRS Report No. R44981). Congressional Research Service. <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R44981>
- Walia, H. (2021). *Border and rule: Global migration, capitalism, and the rise of racist nationalism*. Chicago: Haymarket Books.
- Wallerstein, I. (1974). *The modern world-system I: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. New York: Academic Press.
- World Bank. (2000). *The road to stability and prosperity in South Eastern Europe: A regional strategy paper*. World Bank.
- Yuval-Davis, N. (1993). Gender and nation. *Ethnic and Racial Studies*, 16(4), 621–632. <https://doi.org/10.1080/01419870.1993.9993800>
- Zeitoun, M., & Warner, J. (2006). Hydro-hegemony: A framework for analysis of trans-boundary water conflicts. *Water Policy*, 8(5), 435–460. <https://doi.org/10.2166/wp.2006.054>

Türkiye’de Ekonomik Özgürlük–İhracat Yoğunlaşması İlişkisi: Theil İndeksleri Üzerinden Bir Zamanla Değişen Granger Nedensellik Analizi

Muharrem Akın Doğanay¹

Mustafa Kemal Değer²

Özet

II. Dünya Savaşı sonrası hızlanan küreselleşme ve özellikle 1980’lerden itibaren yaygınlaşan neoliberal reformlar, gelişmekte olan ülkelerde serbestleşme, özelleştirme ve dışa açılmayı güçlendirerek ekonomik özgürlük–büyüme–ticaret ilişkisini ampirik araştırmaların odağına taşımıştır. Bu çalışma, Türkiye’de 1995-2024 dönemi için ekonomik özgürlükler ile Theil indeksleriyle ölçülen ihracat yoğunlaşması/çeşitliliği arasındaki nedensellik ilişkisini zamanla değişen Granger nedensellik testi ile incelemektedir. Bulgular, ilişkilerin sabit olmayıp belirli alt dönemlerde yoğunlaştığını göstermektedir. Ekonomik özgürlüklerden toplam ihracat çeşitliliğine doğru sürekli ve güçlü bir nedensellik tespit edilirken, ürün ve pazar çeşitliliği ile olan ilişkiler daha episodiktir. Ayrıca, ters yönlü (ihracat yapısından ekonomik özgürlüklere) nedensellik işaretleri de mevcuttur. Bu sonuçlar Türkiye özelinde, ekonomik özgürlükler ile ihracat yoğunlaşması/çeşitliliği arasındaki bağın sabit ve tek yönlü olmadığını; dinamik, zamanla değişen ve kısmen karşılıklı nitelikte olduğunu göstermektedir. Bulgular, istikrarlı ve yüksek düzeyde bir ekonomik özgürlük ortamının, ihracatın yapısal dönüşümü için uzun vadede olumlu bir zemin teşkil ettiğini desteklemektedir. Ancak, bu ilişkinin kısa vadeli politik şoklar ve küresel konjonktürden etkilenebileceği ve etkinin alt bileşenler düzeyinde farklılaşabileceği unutulmamalıdır.

1 Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü, makindoganay@ktu.edu.tr (ORCID: 0000-0002-3985-2222)

2 Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü, mkdeger@ktu.edu.tr (ORCID: 0000-0001-6425-9052)

1. GİRİŞ

Ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme ve toplumsal refah üzerindeki olumlu etkileri, A. Smith’in Klasik Ekonomik Liberalizm görüşlerine dayanmaktadır. Smith’e göre serbest piyasa mekanizması, kaynakların en etkin dağılımını sağlayarak üretim artışlarına neden olacaktır. Smith’in bu öngörüsü, ekonomik liberalizmin temelini oluşturan “homoeconomicus” ve “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” prensiplerine dayanmaktadır. Smith, insanların ekonomik kararları alırken rasyonel davrandıklarını böylece faydasını maksimum yapmak isteyen tüketiciler ile karlarını maksimum yapmak isteyen üretici davranışlarının en doğru sonuçları doğuracağını ileri sürmektedir. Bu nedenle Smith, devletlerin üretici ve tüketici davranışlarına müdahale etmek yerine rasyonel davranışlar sergileyen tüketici ve üreticilerin kararlarında özgür davranmalarını “bırakınız yapsınlar” prensibi ile ifade etmektedir. “Bırakınız geçsinler” ise ülkeler arasındaki ticaretin de tamamen serbest koşullarda gerçekleşmesinin önemine işaret etmektedir. Eğer bu şartlar altında piyasalarda bir aksaklık hatta bir kriz yaşanırsa, piyasa mekanizması kendiliğinden temizleneceği düşüncesi de “Görünmez El” prensibi ile tanımlanmaktadır. Özetle klasik liberalizme göre ekonomik özgürlükler, bir yandan yurtiçi yatırımları uyarırken, diğer taraftan serbest ticaret kaynakların en etkin dağılımını sağlayarak ülke ve dünya refahında artışlara neden olacaktır.

Ekonomik özgürlüklere dayalı klasik liberalizmin aksine Marks’ın görüşlerini dikkate alan kumanda sistemlerde ise üretim kaynakları merkezi bir otorite ve plan dâhilinde dağıtılmakta ve üretim kararları bu merkezi otorite tarafından denetlenmektedir. Komünist veya Sosyalist sistemler olarak ifade edilen kumanda sistemler, özel mülkiyet ve girişimi yok saymakta ve ekonomik kararları merkezi bir otoriteye bırakmaktadır.

Zaman içinde farklı ekonomik sistemleri tercih eden ülke tecrübeleri, büyük ölçüde serbest piyasa ekonomisi lehinde sonuçlar verirken, günümüzde kumanda sistemleri kullanan ülkeler oldukça sınırlı miktardadır. Böyle bir sonucun ortaya çıkmasında küreselleşme süreçlerinin etkileri yadsınmaz. Özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra dünya ekonomisinde yaşanan küreselleşme hareketleri 1970’li yıllarda hız kazanmış ve 1980’li yıllardan sonra ise seviye atlayarak çok farklı boyutlara evrilmiştir. 1980’li yıllara kadar küreselleşme daha çok ekonomik boyutta hissedilmişken, 1980’lerden sonra küreselleşme siyasi boyut yanında kültürel, iletişimsel ve çevresel gibi farklı boyutlarda da kendini göstermiştir. Dolayısıyla 1980’lerden sonra küreselleşme süreçlerine dâhil olan ülkelerde yaşanan refah artışları, birçok gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin de çeşitli ekonomik, sosyal, siyasal

ve hukuki reformlara yönlendirerek neoliberal politikaların dünyaya egemen olmasına yol açmıştır. Bu çerçevede ülkelerin önemli bir kısmı, iç ve dış ekonomik politikalarda önemli serbestleşmelere giderek bir yandan devletin ekonomik hayatına müdahalelerini azaltırken, diğer taraftan dış ticaret ve dış yatırımlarda liberalleşmeyi hayata geçiren yapısal reformları yaşama geçirmişlerdir.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde neoliberal politikalara doğru yaşanan bu yapısal değişimler, bu ülkeleri dikkate alan ampirik çalışmalarda da önemli artışlara yol açmıştır. Bu kapsamda çalışmaların önemli bir kısmı, ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme ve kalkınma üzerine yoğunlaşırken, diğer bir kısım çalışmalar ise dış ticaretin özellikle de ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ele almışlardır. İhracatın ekonomik büyüme üzerine etkilerini ele alan ampirik literatürün bir ayağı ise ihracat yoğunlaşması/çeşitliliğinin ekonomik büyüme üzerine etkilerine odaklanmaktadır. Günümüzde ekonomik özgürlükler, yabancı yatırımlar, ihracat yoğunlaşması/çeşitliliği ve ekonomik büyüme arası ilişkiler, iktisatçılar açısından hala tartışmalı olup, son dönem artan ülke tecrübeleri ve yeni ekonometrik yöntemler konu ile ilgili akademik ilgiyi artırmıştır.

Ekonomik özgürlükleri ve neoliberal politikaları merkeze alan yaklaşımda, devletin özel sektör yatırım ortamını iyileştirmeye yönelik yeni rolünün ülkelerde hem iç hem de dış yatırımları artırıcı etkiler doğurması beklenmektedir. Mülkiyet hakların koruma altına alındığı ve yatırım iklimini iyileştiren vergi ve teşvik politikaları, bir yandan ülkede yatırım stokunu artırırken, diğer taraftan yeni fikirlerin hayata geçirilmesi açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Dolayısıyla ekonomik özgürlüklerin güçlü kılındığı ülkelerde üretim yapılarında ve ihracat yapılarında çeşitlenmiş bir durumun ortaya çıkması öngörülmektedir. Bununla birlikte ekonomik özgürlüklerin bir ayağını oluşturan serbest bir dış ticaretin varlığı ise ülkeleri avantajlı oldukları malların üretiminde uzmanlaşmaya zorlayarak üretim aktivitelerinde ve ihracatta belli başlı ürünlerde yoğunlaşmaya da neden olabilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye özelinde ekonomik özgürlükler ve ihracat yoğunlaşması/çeşitliliği arası ilişkileri nedensellik analizleri ile test etmektir. Bu kapsamda araştırmanın tasarımı tamamen ekonomik özgürlük ile ihracat yoğunlaşması/çeşitliliği arasındaki ilişkiye odaklandığı için ilave kontrol değişkenleri içermemektedir. Bu tercih, çalışmanın temel amacına uygun olarak ilişkinin “çekirdek” yapısını görünür kılmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın takip eden kısımda konu ile ilgili literatür ayrıntılı bir şekilde ele alınarak mevcut literatürdeki yetersizlikler ve boşluklar belirlenecektir. Daha sonra veri seti ve çalışmada kullanılan yöntemler tanıtarak ampirik bulgulara

yer verilecektir. Son olarak çalışmadan elde edilen sonuçlar değerlendirilip, çeşitli politika önerilerinde bulunulacaktır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

İhracat yoğunlaşması (ya da tersinden ihracat çeşitliliği), bir ekonominin dış şoklara dayanıklılığını, üretim yapısının dönüşüm kapasitesini ve uzun dönemli büyüme potansiyelini etkileyen temel yapısal göstergelerden biri olarak görülmektedir. Literatürdeki çalışmaların önemli bir bölümü, ihracat yoğunlaşmasının/çeşitliliğinin büyüme gibi makro sonuçlar üzerindeki etkisi ile ihracat yoğunlaşmasının/çeşitliliğinin belirleyicileri üzerinden konuyu tartışmaktadır. Türkiye üzerine yapılan çalışmalar, ihracat yoğunlaşmasının/çeşitliliğinin büyüme üzerinde çoğunlukla olumlu etkileri olabileceğini (Altun & Benli, 2021; Lakeç, 2021) ve ihracat yoğunlaşmasının/çeşitliliğinden büyümeye doğru nedenselliğin görülebildiğini (Akar & Ay, 2018) rapor etmektedir. Bununla birlikte, kısa dönemde ilişkinin zayıflayabildiği veya istatistiksel olarak anlamlı bulunmadığı sonuçlar da mevcuttur (Değer, 2010). Geçiş ekonomileri örneğinde de ihracat çeşitliliği–büyüme hattında tek yönlü nedensellik bulan bulgular, mevcut literatüre katkılar sunmaktadır (Abutalipov & Değer, 2024). Bu birikim, ihracat yoğunlaşmasının/çeşitliliğinin ekonomik performans açısından önemini vurgularken, çeşitliliğin hangi politika ve kurumsal koşullarda oluştuğuna odaklanan faktörler için de güçlü bir zemin sunmaktadır.

Konu hakkındaki literatür, ihracat yoğunlaşmasının/çeşitliliğinin dışa açıklık ve ithalat yoluyla ara girdi/teknoloji erişimi, döviz kuru ve maliyet rekabeti, finansal gelişme ve inovasyon kapasitesi ile kurumsal kalite gibi faktörlerden etkilendiğini göstermektedir. Örneğin ithalatın ara malı ve teknolojiye erişim kanalıyla ihracat sepetini genişletebileceği; buna paralel biçimde ithalattan ihracat çeşitliliğine doğru nedensellik olduğunu savunan çalışmalar da görülmektedir (Shadab, 2021). Reel döviz kuru tarafında, değer kayıplarının belirli koşullarda ihracatın çeşitlenmesini teşvik edebileceğine ilişkin bulgular mevcuttur (Gnangnon, 2023). Finansal gelişme ve inovasyonun çeşitliliği destekleyebileceğini gösteren çalışmalar (Çiftçi & Dilsiz, 2024; Vasilyeva vd., 2025) ile kurumların ihracat yoğunlaşmasını olumlu etkileyebildiğini rapor eden bulgular (Balavac & Pugh, 2016), “kurumlar–yatırım/yenilik–yeni ürün” mekanizmasını güçlendirmektedir. Buna karşılık, doğrudan yabancı yatırımların ihracat çeşitliliğini her zaman artırmadığını, bazı örneklerde etkisiz kalabildiğini bildiren sonuçlar da mevcuttur (Cunda & Hatırlı, 2019; Nwosa, 2018). Dolayısıyla ihracat yoğunlaşması/çeşitliliği çok boyutlu bir olgu olup, ülke ve dönem bağlamı ile kurumsal yapı birlikte değerlendirilmelidir.

Bu çalışma, söz konusu belirleyiciler çerçevesinde ekonomik özgürlük indeksini (FRE) ihracat yoğunlaşmasının/çeşitliliğinin kurumsal-politika temelli bir belirleyicisi olarak ele almaktadır. Ekonomik özgürlük, geniş anlamıyla mülkiyet haklarının korunması, sözleşmelerin uygulanabilirliği, düzenleyici çerçevenin öngörülebilirliği, piyasa giriş-çıkış maliyetleri ve dışa açıklık gibi unsurların bir bileşimi olarak, firmaların yatırım kararlarını ve ürün geliştirme kapasitesini etkileyebilmektedir. Teorik olarak daha yüksek ekonomik özgürlük düzeyi, girişimcilik faaliyetlerini ve rekabeti teşvik ederek yeni firmaların ve yeni ürünlerin ortaya çıkmasını hızlandırabilmekte; belirsizliği azaltarak daha uzun vadeli yatırım ufkunu mümkün kılabilen; kaynakların daha verimli alanlara yönelmesini sağlayarak üretim yapısının çeşitlenmesine katkıda bulunabilmektedir. Bu mekanizmalar, ekonomik özgürlüğün artmasının ihracat yoğunlaşmasını azaltarak çeşitliliği artırması beklentisini doğurmaktadır. Ancak serbestleşmenin bazı koşullarda karşılaştırmalı üstünlüğe dayalı uzmanlaşmayı hızlandırarak belirli sektörlerde yoğunlaşmayı artırabileceği ihtimali de teorik olarak mümkündür. Bu nedenle ekonomik özgürlük ile ihracat yoğunlaşması arasındaki ilişkinin yönü ve gücü ülke ve dönem bağlamında ampirik olarak test edilmelidir.

Tablo 1. Literatür Taraması

Yazar, Yıl	İncelenen Ülke ve Dönem	Yöntem	Bulgular
Değer (2010)	Türkiye 1980-2006	Granger nedensellik ve Johansen eşbütünleşme testi	Kısa dönemde ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında istatistiki açıdan anlamlı olmayan bulgular elde edilmiştir.
Balavac & Pugh (2016)	25 geçiş ekonomisi 1996-2010	Sabit etkiler ve GMM	Kurumlar ihracat yoğunlaşmasını olumlu yönde etkilemektedir.
Nwosa (2018)	Nijerya 1962-2015	ARDL sınır testi	Ticaret politikaları ve DYY ihracat yoğunlaşmasını etkilememektedir.
Akar & Ay (2018)	Türkiye 1998-2014	Engle-Granger eşbütünleşme testi	İhracat yoğunlaşmasından büyümeye doğru tek yönlü, ihracat hacmi ile ise iki yönlü bir nedensellik mevcuttur.
Cunda & Hatırlı (2019)	Türkiye 1970-2010	VAR analizi	Doğrudan yabancı yatırımlar, ihracatta ürün yoğunlaşmasını etkilememektedir.
Shadab (2021)	Birleşik Arap Emirlikleri 1975-2017	Toda-Yamamoto nedensellik testi	İthalat düzeyinden ihracat yoğunlaşmasına doğru tek yönlü bir nedensellik vardır.

Altun & Benli (2021)	Türkiye 2002-2019	ARDL sınır testi	İhracat yoğunlaşmasının iktisadi büyüme üzerindeki pozitif etkisi vardır.
Lakeç (2021)	Türkiye 1995-2019	ARDL sınır testi	İhracatta ürün yoğunlaşması ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkilere sahiptir.
Ali vd. (2022)	Hindistan 1965-2017	VECM nedensellik testi	İhracat yoğunlaşması ekolojik ayak izinin bir nedenidir.
Gnangnon (2021)	Seçilmiş 125 ülke 1985-2014	GMM	Reel döviz kurundaki değer kayıpları hizmet ihracatının çeşitlenmesini teşvik etmektedir.
Samambet (2024)	Kazakistan 1990-2022	Toda-Yamamoto nedensellik testi	İhracat yoğunlaşmasından ekonomik özgürlüğe doğru tek yönlü bir nedensellik mevcuttur.
Abutalipov & Değer (2024)	Geçiş ekonomileri 1995-2020	Emirmahmutoğlu-Köse nedensellik testi	AB üyesi geçiş ekonomilerinde ihracat çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Çiftçi & Dilsiz (2024)	G7 ülkeleri 2000-2020	Dumitrescu-Hurlin nedensellik testi	Finansal gelişme indeksinden ihracat ürün yoğunlaşmasına doğru tek yönlü ilişki bir ilişki bulunmuştur.
Vasilyeva vd. (2025)	Rusya 2001-2019	Momentler kantil regresyon analizi	İnovasyon, ihracat yoğunlaşmasını teşvik etmektedir.
Ul-Haq vd. (2025)	Çin 2001-2020	Driscoll-Kraay yöntemi	Doğal kaynak zenginliği ile ihracat yoğunlaşması arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

Yapılan literatür incelemesi Tablo 1’de sunulmuş ve ihracat yoğunlaşması ile ekonomik büyüme, kurumsal yapı, ticaret politikaları ve finansal gelişme gibi çeşitli makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin ampirik olarak incelenmiştir. Literatür taraması sonucunda, ihracat yoğunlaşmasının/çeşitliliğinin çeşitli ekonomik göstergelerle ilişkisini inceleyen çok sayıda çalışma bulunduğu görülmüştür. Ancak, elde edilen bulguların incelenen ülke grubu, zaman periyodu ve kullanılan ekonometrik yöntemlere bağlı olarak önemli farklılıklar ve tutarsızlıklar sergilediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, söz konusu ilişkinin FRE bağlamında ele alındığı araştırmaların oldukça sınırlı sayıda olduğu tespit edilmiştir. Bu tespit, mevcut çalışmanın temel özgün değerini ve literatürdeki boşluğu doldurma potansiyelini oluşturmaktadır.

Bu teorik çerçeveye dayanarak araştırmanın temel beklentisi, ekonomik özgürlük düzeyi ile Türkiye’de ihracat yoğunlaşması/çeşitliliği arasında nedensel bir ilişkinin var olması yönündedir. Dolayısıyla FRE ile Theil tabanlı yoğunlaşma göstergeleri (OVE, PRO ve PER) ve DIV arasında, bir nedensel ilişki beklenmektedir.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu çalışmada pazar yapısı ve ekonomik performansı değerlendirmede yaygın olarak kullanılan beş temel göstergenin dağılım özellikleri nedensellik testi aracılığıyla incelenmektedir.

3.1. Veri Seti

Çalışma, ihracat yoğunlaşmasını Theil indeksleriyle ölçen katmanlı bir yaklaşım üzerine kuruludur. Bağımlı değişken olarak “overall Theil index” (OVE) ile “product concentration Theil index” (PRO) ve “market (per product) concentration Theil index” (PER) kullanılmaktadır. Theil indekslerinde daha düşük değerler daha yüksek çeşitliliği (daha düşük yoğunlaşmayı) ifade ettiğinden, ekonomik özgürlük düzeyinin artması durumunda Theil indekslerinde düşüş gözlenmesi, “ekonomik özgürlük çeşitliliği artırır” biçiminde yorumlanacaktır. Böylece çalışma, ekonomik özgürlüğün ihracat yapısını yalnızca tek bir toplam gösterge üzerinden değil; ürün sepeti yoğunlaşması (PRO) ile ürün başına pazar yoğunlaşması (PER) ayrımını da gözeterek değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada ayrıca ihracat çeşitliliği göstergesi olarak DIV değişkeni de dikkate alınmıştır. DIV değişkeni ise her ülke için ihraç edilen malların çeşitlilik derecesini ölçmektedir. Dolayısıyla DIV, bir ülkenin ihracatının büyük bir kısmının az sayıda mala mı yoksa birçok ürünü kapsayacak şekilde iyi derecede dağılım içerip içermediğini göstermektedir. Bu nedenle bu değişken, düşük ihracat çeşitliliğinin ve bunun sonucunda ortaya çıkan ekonomik kırılganlıkların bir uyarı işareti olarak kullanılabilir.

Analiz, 1995-2024 yılları arasındaki 30 gözleme dayanan veri setinde, OVE, PER, PRO, DIV ve FRE’yi kapsamaktadır. OVE, PER, PRO ve DIV değişkenlerine ait veriler, UNCTAD veri tabanından, FRE değişkenine ait veriler ise The Heritage Foundation veri tabanından elde edilmiştir.

Literatürde ihracatın ürün ve pazar boyutundaki yoğunlaşmasını ölçmek amacıyla çoğunlukla Theil yoğunlaşma indeksleri kullanılmaktadır. UNCTAD, söz konusu indeksleri hizmetleri dışlayan mal ticareti akımlarından hareketle üretmekte ve hesaplamalarda UNCTAD ürünlerin ülke-partner bazındaki ikili ihracat/ithalat akımlarını kullanmaktadır. İndeksler, bir

ekonominin ihraç ettiği ürün sepetindeki yoğunlaşmayı ve her bir ürünün yöneldiği pazarların yoğunlaşmasını birlikte yansıtabilecek şekilde tasarlanmış olup toplam indeks, iki alt bileşene ayrıştırılabilmektedir. Bu üç indekste daha yüksek değerler daha yüksek yoğunlaşmaya (dolayısıyla daha düşük ihracat çeşitliliğine) işaret etmektedir. OVE’deki düşüş genel çeşitlilik artışını; PRO’daki düşüş ürün sepetinde çeşitlilik artışını, PER’deki düşüş ise her bir ürünün ticaret pazarlarının daha dengeli dağıldığını (pazar çeşitliliğinin arttığını) ifade etmektedir. Öte yandan DIV değişkeni, ülke düzeyindeki mal ihracatının ürün yoğunlaşmasını gösteren normalleştirilmiş Herfindahl-Hirschmann indeksi yardımıyla hesaplanmaktadır. 0 ile 1 arasında değer alan DIV’in sıfıra yaklaşan değerleri ihracat yapısında çeşitliliğe işaret ederken, 1’e yaklaşan değerleri ise ihracatta belli başlı birkaç üründe yoğunlaşma yaşandığını göstermektedir.

Diğer taraftan The Heritage Foundation’ın hesapladığı FRE ise yıllık olarak yayınlanmaktadır. İndeks, dünya ülkelerini mülkiyet hakları, yargı etkinliği, vergi yükü, hükümet harcamaları, ticaret, yatırım, finans ve iş özgürlüğü gibi kriterler üzerinden değerlendirilerek ekonomik özgürlük düzeylerini puanlayıp ve sıralamaktadır. Daha yüksek bir puan, genellikle daha fazla ekonomik özgürlük ve daha güçlü ekonomik performans ile ilişkilendirilmektedir.

Çalışmada kullanılan değişkenler ile ilgili tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de sunulmuştur. Elde edilen bulgular, söz konusu göstergelerin merkezi eğilim, değişkenlik ve dağılım şekilleri hakkında önemli çıkarımlar sunmaktadır. Tablo 2’deki verilere göre, OVE’nin ortalama değeri (3,621), PER ile PRO’nun toplamına neredeyse eşittir. Bu durum, OVE indeksinin teorik olarak alt bileşenlerinin toplamından oluştuğu yapısıyla tutarlıdır ve veri bütünlüğünü doğrulamaktadır. Dağılımların yayılımı incelendiğinde, OVE en yüksek standart sapmaya (0,398) sahipken, FRE’nin değerlerinin oldukça dar bir aralıkta (50.60-65.40) ve düşük bir standart sapmayla (4.22) dağıldığı görülmektedir. Bu bulgu, incelenen örneklemde ekonomik özgürlük göstergesinde görece daha az farklılaşma olduğuna işaret edebilmektedir. DIV değişkeninin ise Türkiye’de orta düzeyde ve görece sınırlı bir bantta dalgalandığını göstermektedir. DIV’in ortalaması 0.486, medyanı 0.465 olup ortalamanın medyandan biraz yüksek olması, çeşitlilik değerlerinin dağılımında hafif sağa çarpıklığa işaret etmektedir. Nitekim çarpıklık katsayısı 0.494 ile pozitif olup, bazı yıllarda çeşitlilikte görece daha yüksek değerlerin görüldüğünü düşündürmektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

İstatistik	OVE	PER	PRO	FRE	DIV
Ortalama (Mean)	3,621	2,524	1,096	60.09	0,486
Medyan (Median)	3,612	2,469	1,110	60.85	0,465
Maksimum (Max)	4,404	3,058	1,346	65.40	0,632
Minimum (Min)	3,042	2,188	0,853	50.60	0,374
Standart Sapma (Std. Dev.)	0,398	0,257	0,148	4.22	0,078
Çarpıklık (Skewness)	0.27	0.52	-0.12	-0.63	0,494
Basıklık (Kurtosis)	1.92	2.17	1.65	2.38	1,979
Jarque-Bera İstatistiği	1.81	2.24	2.35	2.46	2,52
J-B p-değeri (Prob.)	0.41	0.33	0.31	0.29	0,28
Toplam (Sum)	108,631	75,749	32,886	1.802,60	14,586
Gözlem Sayısı (Obs.)	30	30	30	30	30

Dağılımların normalliğine ilişkin test sonuçları, verilerin normal dağılım varsayımıyla uyumlu olduğunu göstermektedir. Çarpıklık katsayıları, PER, OVE ve DIV için pozitif (sırasıyla 0.52, 0.27 ve 0.49), FRE için negatif (-0.63), PRO için ise sıfıra yakın (-0.12) değerler almıştır. Bu, PER, OVE ve DIV değişkenlerinin dağılımlarının hafifçe sağa, FRE'nin dağılımının ise sola çarpık olduğu anlamına gelmektedir. Basıklık katsayılarının tüm değişkenler için 3'ün altında kalması, dağılımların normal dağılıma kıyasla daha düz olduğunu, yani aşırı uç değerlerin daha seyrek gözlemlendiği bir yapıya sahip olduğunu düşündürmektedir. Normallik testi olan Jarque-Bera testinin tüm değişkenler için anlamlı olmayan p-değerleri ($p > 0.29$) sunması, normal dağılım hipotezinin reddedilemediği sonucunu desteklemektedir. Bu sonuç, ileride yapılabilecek parametrik çok değişkenli analizler için temel bir varsayımın sağlandığına dair olumlu bir işaret olarak değerlendirilebilmektedir.

Sonuç olarak bu betimsel analizler, üç yoğunlaşma indeksi yanında DIV ile FRE'nin farklı ölçek ve değişkenlik özellikleri taşıdığını ortaya koymaktadır. İndeksler arasındaki yapısal ilişki ($OVE \approx PER + PRO$) veri kalitesini teyit etmekte, dağılımların normal eğilim göstermesi ise istatistiksel modelleme açısından uygun bir zemin sağlamaktadır. Özellikle ekonomik özgürlük ile pazar veya ürün yoğunlaşması arasındaki ilişkilerin inceleneceği ampirik çalışmalar için bu betimleyici sonuçlar, değişkenlerin doğası ve dağılım özellikleri hakkında kritik bir ön bilgi sunmaktadır.

3.2. Birim Kök Testleri

Zaman serisi ekonometrisinde, değişkenlerin durağanlık özelliklerinin tespiti, geçerli istatistiksel çıkarımlar yapabilmenin temel ön koşuludur. Durağan olmayan seriler üzerinde yapılan analizler, anlamsız ilişkiler üretebilme riski taşıyan “sahte regresyon” problemi ile karşı karşıyadır. Bu riski bertaraf etmek ve serilerin entegrasyon derecelerini belirlemek amacıyla, çalışmada Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri uygulanmış ve sonuçlar Tablo 3’te karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Her iki testte de temel hipotezler şu şekildedir: H_0 : Seri birim kök içerir (durağan değildir) ve H_1 : Seri birim kök içermez (durağandır).

Tablo 3: Birim Kök Test Sonuçları (ADF ve PP)

Değişkenler	ADF Testi		PP Testi	
	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli
OVE	-1,628 (3)	-2,129 (2)	-2,094 (3)	-2,176 (0,70)
PER	-2,376 (2)	-2,517 (0)	-2,513 (3)	-2,299 (2)
PRO	-1,086 (0)	-2,753 (1)	-0,964 (23)	-0,954 (14)
FRE	-1,744 (0)	-1,581 (0)	-1,824 (1,14)	-1,692 (1,18)
DIV	-1,483 (1)	-3,035 (0)	-1,543 (4,34)	-2,984 (2,06)
ΔOVE	-4,995 (2) ***	-5,313 (2) ***	-8,825 (3) ***	-21,268 (27) ***
ΔPER	-5,406 (1) ***	-6,064 (1) ***	-6,512 (0) ***	-7,701 (4) ***
ΔPRO	-4,896 (2) ***	-4,829 (2) ***	-14,779 (27) ***	-10,465 (14) ***
ΔFRE	-5,141 (0) ***	-5,180 (0) ***	-5,141 (0,54) ***	-5,179 (0,61) ***
ΔDIV	-1,483 (1) ***	-3,035 (0) ***	-9,080 (0,29) ***	-9,133 (0,374) ***

*Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde “Seri birim kök içerir (durağan değildir)” H_0 hipotezinin reddedildiğini göstermektedir.*

Tablo 3’teki bulgular, her iki testin de tutarlı bir şekilde OVE, PER, PRO, DIV ve FRE değişkenlerinin seviye değerlerinde birim kök varlığını reddedemediğini ortaya koymaktadır. Sabitli ve sabitli-trendli modellerin her ikisinde de, dört değişkene ait test istatistiklerinin mutlak değerleri, %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerindeki kritik değerlerden küçük kalmakta ve hiçbir anlamlılık yıldızı taşımamaktadır. Bu sonuç, değişkenlerin seviyelerinde durağan olmadığına dair güçlü kanıt teşkil etmektedir.

Ancak, serilerin birinci farkları alındığında, tablo tamamen farklı ve net bir sonuç göstermektedir. Hem ADF hem de PP testleri, ΔOVE , ΔPER , ΔPRO , ΔDIV ve ΔFRE serileri için, her iki model spesifikasyonunda da %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı test istatistikleri üretmiştir. Örneğin, sabitli ve trendli modelde ΔOVE için ADF istatistiği -5.313, PP istatistiği ise -21.268'dir. Her iki değer de ilgili kritik değerleri mutlak değerce büyük ölçüde aşmaktadır. Bu tutarlılık, tüm değişkenlerin birinci dereceden bütünleşik, yani $I(1)$ olduğu sonucunu destekleyen sağlam (robust) bir kanıt oluşturmaktadır. Bir serinin $I(1)$ olması, seviyesinde durağan olmadığı, ancak bir kez farkı alındığında durağan hale geldiği anlamına gelmektedir.

İki test arasındaki temel fark, serisel korelasyon ve heteroskedastisite ile baş etme yöntemlerinden kaynaklanmaktadır. ADF testi, dinamik yapıyı modellemek için gecikme uzunluğunu (parantez içinde belirtilen lag değeri) parametrik olarak modele eklerken, PP testi test istatistiğini, serisel korelasyondan arındırmak için parametrik olmayan bir düzeltme uygular ve bant genişliği (bandwidth) seçimine dayanmaktadır. Bu çalışmada her iki testin de aynı sonuca ulaşması, bulguların metodolojik tercihten bağımsız olarak geçerli olduğunu göstermekte ve sonuçların güvenilirliğini artırmaktadır.

3.3. Nedensellik Testi

Değişkenler arasındaki uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığı, bu ilişkinin nedensel yönü hakkında bilgi vermemektedir. Bu nedenle, ekonomik özgürlük ile pazar ve ürün yoğunlaşması/çeşitliliği arasındaki dinamik etkileşimi anlamak için nedensellik analizi kritik bir öneme sahiptir. Ancak, geleneksel Granger nedensellik testleri, tüm örneklem dönemi için sabit bir parametre yapısı varsayar ve zaman içinde oluşabilecek yapısal değişimleri (örneğin, politik rejim değişiklikleri, finansal krizler veya yapısal reformlar) dikkate alamaz. Bu tür kırılmalar, nedensellik ilişkilerinin yönünde veya şiddetinde kaymalara yol açabilmekte ve sabit parametrelili testler bu dinamikleri tespit etmede yetersiz kalarak yanıltıcı sonuçlar üretebilmektedir.

Bu çalışmada, nedensellik ilişkilerinin zamanla değişen doğasını yakalayabilmek için Tekrarlamalı İleri Genişleyen Pencere (Recursive Evolving Window) Granger Nedensellik Testi (REW) uygulanmıştır. Bu yöntem Shi, Hurn ve Phillips (2020) tarafından geliştirilmiş olup, nedensellik ilişkisindeki olası yapısal kırılmaları otomatik olarak tanımlama ve buna uyum sağlama kapasitesi ile geleneksel yaklaşımlara kıyasla önemli bir üstünlük sunmaktadır. Granger nedensellik testinin geciktirilmesi artırılmış bir versiyonu olan Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testine

ileriye doğru genişleyen pencere, yuvarlanan pencere ve tekrarlamalı gelişen pencere ekleyen Shi vd. (2020) testi Wald istatistiği üzerinden hesaplamaların yapıldığı yeni bir yöntemi literatüre kazandırmıştır. Modeli başta şu şekilde kurmak mümkündür:

$$y_{1t} = \phi_0^{(1)} + \sum_{k=1}^m \phi_{1k}^{(1)} y_{1t-k} + \sum_{k=1}^m \phi_{2k}^{(1)} y_{2t-k} + \varepsilon_{1t} \quad (1)$$

$$y_{2t} = \phi_0^{(2)} + \sum_{k=1}^m \phi_{1k}^{(2)} y_{1t-k} + \sum_{k=1}^m \phi_{2k}^{(2)} y_{2t-k} + \varepsilon_{2t} \quad (2)$$

Denklem 1’de t trendi, k VAR modelinde uygulanması gereken gecikme derecesini ve denklemin sonunda yer alan ε ise hata terimini ifade etmektedir. Yöntemin temel mantığı, zaman serisi boyunca her bir t anı için, o ana kadar gözlemlenen veri seti içinden, nedensellik hipotezini test etmek için en güçlü kanıtı sağlayacak şekilde, esnek bir başlangıç ve bitiş noktasından oluşan bir pencere seçmeye dayanmaktadır. Bu süreç her t için tekrarlanarak, nedenselliğin varlığı, başlangıç zamanı ve sonlanma zamanı istatistiksel olarak tahmin edilebilmektedir.

Analizin uygulanma sürecinde, öncelikle birim kök testleri sonucunda tüm değişkenlerin birinci dereceden bütünleşik $I(1)$ olduğu tespit edilmiştir. Nedensellik testi, serilerin durağan birinci farkları (ΔOVE , ΔPER , ΔPRO , ΔDIV , ΔFRE) üzerinden yürütülmüştür. Test için uygun gecikme uzunluğu, Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılarak belirlenmiştir. REW testinin standart olmayan asimptotik dağılımı nedeniyle, test istatistiklerinin istatistiksel anlamlılığı, yapısal kırılmaları da içerecek şekilde tasarlanmış yoğun bir bootstrap prosedürü (1000 tekrar) ile elde edilen p-değerleri ve kritik değerler üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışmanın temel araştırma hipotezleri, ekonomik özgürlük (FRE) ile ihracat yoğunlaşması/çeşitliliği göstergeleri (OVE, PRO, PER ve DIV) arasındaki nedensel bağın varlığına ilişkindir: H_0 : FRE, değişkenin Granger nedeni değildir; H_1 : FRE, OVE’nin Granger nedenidir; H_2 : FRE, PRO’nun Granger nedenidir; H_3 : FRE, PER’in Granger nedenidir; H_4 : FRE, DIV’in Granger nedenidir.

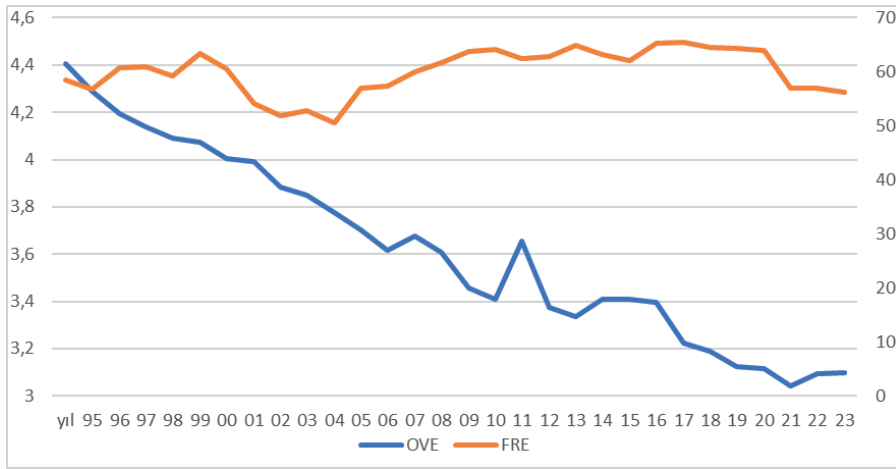
Tablo 4’te sunulan REW bulguları, değişkenler arasındaki nedensellik yapısının örneklem boyunca sabit olmadığını; aksine belirli alt dönemlerde güçlenen ve dönemsel olarak farklılaşan bir karakter taşıdığını göstermektedir. Bu durum, Türkiye’de hem kurumsal/politika ortamının hem de dış ticaret yapısının dönem içinde krizler, reformlar ve dış şoklar altında farklı dinamikler sergileyebilmesiyle tutarlıdır.

Tablo 4: Zamanla Değişen Granger Nedensellik (REW) Test Sonuçları

Nedensellik Yönü	Max Wald (İleri)	Max Wald (Kayar)	Max Wald (Tekrarlamalı)
OVE → FRE	25.393***	36.462***	36.462***
FRE → OVE	2.783	41.963***	41.963***
PER → FRE	4.283	25.266***	25.266***
FRE → PER	10.248**	40.145***	41.561***
PRO → FRE	1.737	42.393***	42.393***
FRE → PRO	5.750	17.678***	32.851***
DIV → FRE	2.962	27.440***	27.440***
FRE → DIV	1.472	9.839**	39.278***

*Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde “nedensellik yoktur” H_0 hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Test istatistikleri, 1000 bootstrap tekrarı ile hesaplanan kritik değerlere göre değerlendirilmiştir.*

Elde edilen sonuçlar, öncelikle FRE → OVE yönünde güçlü kanıt sunmaktadır. “FRE OVE’nin bir nedenidir” hipotezine ilişkin maksimum Wald istatistikleri, İleri, Kayar ve Tekrarlamalı test türlerinin tamamında bootstrap kritik değerlerini anlamlı biçimde aşmaktadır. Bu bulgu, FRE’deki değişimlerin ihracatın toplam yoğunlaşma yapısını zaman içinde açıklamada belirgin bir öngörü gücüne sahip olduğunu; başka bir ifadeyle, FRE dinamiklerinin OVE üzerinde etkili olabildiğini göstermektedir. Theil indekslerinde daha düşük değerlerin daha yüksek çeşitliliği ifade ettiği dikkate alındığında, FRE’deki iyileşmelerin ihracatın daha çeşitli bir yapıya yönelmesiyle ilişkili olabileceği yorumu yapılabilir.

Grafik 1. FRE–OVE Zaman Serisi Görünümü (Türkiye, 1995–2024)

Grafik 1 de bu bulguyu görsel olarak desteklemektedir. İncelenen FRE genel olarak yükseliş eğilimi sergilerken, OVE belirgin biçimde aşağı yönlü bir seyir izlemektedir. Özellikle 2000’lerin ortasından itibaren FRE’deki artışın hızlandığı dönemlerde OVE’nin daha düşük seviyelere gerilemesi, ekonomik özgürlükteki iyileşmelerin ihracat yoğunlaşmasını azaltarak çeşitliliği artırabileceğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, serilerde bazı alt dönemlerde kısa süreli sapmalar gözlenirse de genel eğilim, FRE artışı ile OVE düşüşü yönünde ters yönlü bir birlikte hareketliliğin baskın olduğunu göstermektedir.

Buna karşılık, FRE ile Theil indeksinin alt bileşenleri arasındaki sonuçlar daha çok episodik (alt dönemlerde güçlenen) bir nedensellik yapısına işaret etmektedir. $FRE \rightarrow PER$ ve $FRE \rightarrow PRO$ yönlerinde İleri test istatistikleri genel olarak anlamlı değilken, Kayar ve Tekrarlamalı test istatistikleri yüksek anlamlılık düzeylerinde kritik değerleri aşmaktadır. Bu desen, FRE’nin ihracat çeşitliliğini yalnızca tekdüze ve sürekli bir şekilde değil; belirli alt dönemlerde daha belirgin kanallarla etkilediğini göstermektedir. Özellikle PER ve PRO boyutlarında gözlenen güçlü Kayar/Tekrarlamalı bulgular, FRE’deki değişimlerin ihracatın ürün kompozisyonu ve ürün başına pazar dağılımı üzerinde etkisinin dönemsel olarak yoğunlaşabildiğini ima etmektedir.

Ters yöndeki nedensellik testleri, değişkenler arasında olası bir geri besleme mekanizması bulunduğuna işaret etmektedir. $OVE \rightarrow FRE$ yönünde İleri test anlamsız kalmakla birlikte, Kayar ve Tekrarlamalı test istatistiklerinin güçlü biçimde anlamlı çıkması, ihracatın toplam yoğunlaşma/çeşitlilik

yapısındaki değişimlerin FRE dinamikleriyle belirli dönemlerde birlikte hareket edebildiğini göstermektedir. Benzer şekilde $PRO \rightarrow FRE$ ve $PER \rightarrow FRE$ yönlerinde de Kayar/Tekrarlamalı test istatistikleri anlamlıdır. Özellikle $PER \rightarrow FRE$ yönünde İleri testin de %5 düzeyinde anlamlı bulunması, ürün başına pazar yoğunlaşmasındaki değişimlerin FRE üzerinde daha “genel” bir sinyal taşıyabileceğini düşündürmektedir. Son olarak DIV ile FRE değişkenleri arası nedensel ilişkiler İleri test için anlamsız iken, Kayar ve Tekrarlamalı testler için ise değişkenler arası geri besleme ilişkisini yansıtacak şekilde iki yönlü nedensellik yönünde bulgular vermiştir. Bununla birlikte REW yaklaşımının doğası gereği bu sonuçlar, nedenselliğin zaman içinde güçlendiği dönemlerin varlığına işaret etmekte; ancak ilişkinin hangi ekonomik ve kurumsal mekanizmalar üzerinden çalıştığı ek tartışma ve bağlamsal değerlendirmeyi gerektirmektedir.

4. SONUÇ

Bu çalışmada ekonomik özgürlükleri temsilen kullanılan FRE değişkeni ile ihracat yoğunlaşması/çeşitliliği göstergeleri OVE, PRO, PER ve DIV arasındaki dinamik ilişki, 1995–2024 dönemi için REW yaklaşımıyla analiz edilmiştir. Genel olarak bulgular, söz konusu değişkenler arasında hem doğrudan hem ters yönde nedensellik işaretleri bulunduğunu; ancak ilişkinin özellikle Kayar ve Tekrarlamalı testlerin yakaladığı biçimde zamanla değişen ve belirli alt dönemlerde yoğunlaşan bir yapıda seyrettiğini göstermektedir. Bu çerçevede, FRE–ihracat yoğunlaşması/çeşitliliği ilişkisinin tek bir döneme özgü sabit bir parametre olarak ele alınması yanıltıcı olabileceğinden, ilişkinin dönemsel kırılmalar ve yapısal dönüşümler bağlamında değerlendirilmesi daha açıklayıcı bir yaklaşım sunmaktadır.

Sonuçlar daha ayrıntılı değerlendirildiğinde, $FRE \rightarrow OVE$ yönünde güçlü kanıt elde edilmiştir. Maksimum Wald istatistiklerinin İleri, Kayar ve Tekrarlamalı pencerelerin tamamında bootstrap kritik değerlerini aşması, ekonomik özgürlüklerdeki değişimlerin ihracatın toplam yoğunlaşma yapısını açıklamada belirgin bir öngörü gücüne sahip olduğuna işaret etmektedir. Theil endekslerinde daha düşük değerlerin daha yüksek çeşitliliği temsil ettiği dikkate alındığında, bu bulgu ekonomik özgürlükteki iyileşmelerin ihracatın daha çeşitli bir yapıya yönelmesiyle ilişkili olabileceğini düşündürmektedir; ayrıca grafiksel eğilimlerin FRE artışı ile OVE düşüşü yönünde ters birlikte hareketi desteklemesi bu yorumu pekiştirmektedir. Buna karşılık PRO ve PER boyutlarında nedensellik daha çok alt dönemlerde güçlenen “episodik” bir görünüm sergilemekte; İleri testlerin çoğu zaman anlamsız kalmasına karşın Kayar ve Tekrarlamalı testlerde yüksek anlamlılık düzeylerine ulaşılması, etkinin belirli dönemlerde yoğunlaştığını göstermektedir. Ters yönde ($OVE/$

PRO/PER → FRE) anlamlı sonuçların bulunması ise olası bir geri besleme mekanizmasına işaret etmektedir. Benzer şekilde DIV ile FRE arasındaki ilişkide İleri testler zayıf kalırken Kayar/Tekrarlamalı pencerelerde iki yönlü nedensellik bulgularının öne çıkması, ilişkinin örneklem boyunca sabit ve tek yönlü değil, dönemsel olarak karşılıklı etkileşim şeklinde çalışabildiğini ortaya koymaktadır.

Çalışmadan elde edilen bulgular doğrultusunda Türkiye’nin ekonomik özgürlüklerde yapacağı iyileşmelerin ülkenin ihracatta ürün çeşitliliği açısından önem arz ettiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle ülkede başta hukuk alanı olmak üzere ekonomik, sosyal ve siyasal alanda yapılacak reformlar, ülkenin ihracat çeşitliliğini etkileyerek dış rekabet gücünde artışlara ve küresel ve/veya içsel şoklara daha dayanıklı hale gelmesi açısından önem arz etmektedir. Bu çerçevede mülkiyet haklarının korunması, korsan ve taklit ürünlerle mücadele, yerli ve yabancı yatırımları teşvik eden yasal düzenlemeler, kurumsal kalitenin artırmaya yönelik reformlar gibi önemli yapısal değişimleri içeren politikalar, ihracatta ürün çeşitliliği ve sonuçta toplumsal refah açısından önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın başlıca sınırlılıkları ise dört noktada özetlenebilmektedir. İlk olarak, yıllık veri kullanımı kısa dönemli ayarlama süreçlerini ve geçici şokların etkilerini tam olarak yakalayabilmektedir. Bununla birlikte uzun dönemli yapısal dönüşümleri değerlendirmek açısından yıllık frekans uygun bir denge sunmaktadır. İkinci olarak, FRE bileşik bir ölçüm olduğundan, indekstin bileşimine ve ölçüm yöntemine bağlı belirsizlikler tamamen ortadan kaldırılamamaktadır. Üçüncü olarak, Türkiye’nin örneklem döneminde yaşadığı krizler ve politika rejimi değişimleri nedeniyle ilişkinin zaman içinde farklılaşması mümkündür; bu durum sonuçların dönemsel duyarlılık gösterebileceği anlamına gelir ve bulgular değerlendirilirken bu bağlamın göz önünde bulundurulması gerekir. Son olarak elde edilen bulgular, çalışmanın diğer zaman serisi sonuçlarıyla (uzun/kısa dönem dinamikleri ve alternatif nedensellik testleri) birlikte ele alınarak politika çıkarımlarının geliştirilmesine zemin sunabilecektir.

Kaynakça

- Abutalipov, M., & Değer, M. K. (2024). İhracatta ürün çeşitliliği ve ekonomik büyüme: geçiş ekonomileri üzerine panel veri analizleri. *Sosyoekonomi*, 32(61), 341-367.
- Akar, A. G., & Ay, A. (2018). İhracat çeşitlendirmesi ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 5(21), 1159-1171.
- Ali, S., Can, M., Shah, M. I., Jiang, J., Ahmed, Z., & Murshed, M. (2022). Exploring the linkage between export diversification and ecological footprint: Evidence from advanced time series estimation techniques. *Environmental Science and Pollution Research*. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-18622-3>
- Altun, K., & Benli, Y. K. (2021). İhracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Türkiye örneği. *International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies*, 7(27), 138-158.
- Balavac, M., & Pugh, G. (2016). The link between trade openness, export diversification, institutions and output volatility in transition countries. *Economic Systems*, 40(2), 273-287.
- Cunda, İ., & Hatırlı, S. A. (2019). Doğrudan yabancı yatırımların ihracat çeşitliliğine etkisi: Türkiye örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (34), 39-61.
- Çiftçi, E. B., & Dilsiz, Ş. (2024). G7 ülkelerindeki Ar-Ge faaliyetlerinin ihracat çeşitliliği üzerindeki etkisi. *Sakarya Üniversitesi İktisat Dergisi*, 13(2), 110-132.
- Değer, M. K. (2010). İhracat çeşitliliği ve ekonomik büyüme: Türkiye örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 259-287.
- Gnangnon, S. K. (2023). The real exchange rate and services export diversification. *Journal of Economic Studies*, 50(6), 1105-1120.
- Lakeç, S. (2021). İhracat ürün çeşitliliği ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 7(47), 1535-1542.
- Nwosa, P. I. (2018). Trade policy and export diversification in Nigeria: An ARDL approach. *EuroEconomica*, 37(1), 180-190.
- Samambet, M. (2024). A boon or a bane? Testing the natural resource curse hypothesis in Kazakhstan. *Hungarian Statistical Review*, 7(2), 41-75.
- Shadab, S. (2021). The nexus between export diversification, imports, capital and economic growth in the United Arab Emirates: An empirical investigation. *Cogent Economics & Finance*, 9(1), 1914396. <https://doi.org/10.1080/23322039.2021.1914396>

- Shi, S., Hurn, S., & Phillips, P. C. (2020). Causal change detection in possibly integrated systems: Revisiting the money–income relationship. *Journal of Financial Econometrics*, 18(1), 158-180.
- The Heritage Foundation, <https://www.heritage.org/> (10.12.2025)
- Toda, H.Y., Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vectorauto regressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225-250.
- Ul-Haq, J., Visas, H., Krivins, A., Remeikienė, R., & Hye, Q. M. A. (2025). The drivers of export product diversification in China: Does natural resource endowments matter? *Technological and Economic Development of Economy*, 31(2), 597–618. <https://doi.org/10.3846/tede.2025.23026>
- UNCTAD, <https://unctadstat.unctad.org/datacentre> (15.12.2025)
- Vasilyeva, R., Urazbaeva, A., & Voytenkov, V. (2025). Determinants of export diversification: The case of Russian regions. *Eastern European Economics*, 63(2), 260–296. <https://doi.org/10.1080/00128775.2023.2265919>

Dijitalleşmenin Turizm Talebi ve Dış Denge Üzerindeki Etkisi: Seçilmiş ASEAN Ülkeleri Üzerine Bir Analiz

Asiye Küçükosman¹

Özet

Dijital dönüşüm, küresel ölçekte ekonomik yapıların işleyişini derinden değiştirmiştir ve üretim, ticaret ve hizmet sektörlerinde olduğu gibi turizmde de yeni değer yaratma biçimlerini ortaya çıkarmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler, turizm sektörünün dijitalleşme sürecine uyumunu hızlandırmıştır. Bu bağlamda, çevrimiçi rezervasyon sistemleri, dijital pazarlama uygulamaları ve büyük veri temelli analiz araçları, turizm talebinin yönünü ve ölçeğini yeniden tanımlamıştır. Dijitalleşmenin bu çok boyutlu etkisi, yalnızca turizm hareketliliğini artırmakla kalmayıp, döviz kazandırıcı niteliği aracılığıyla ülkelerin dış ekonomik dengeleri üzerinde de belirleyici bir unsur haline gelmiştir. Bu bağlamda, bu çalışmada Myanmar, Tayland ve Singapur olmak üzere seçilmiş üç ASEAN ülkesi örnekleri üzerinden dijitalleşmenin turizm hareketliliği ve dış denge üzerindeki etkileri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Analizde, dijitalleşme göstergesi olarak internet kullanıcı oranı, turizm göstergesi olarak uluslararası turist girişleri ve dış denge göstergesi olarak cari işlemler dengesi kullanılmıştır. Farklı ölçeklerdeki verilerin karşılaştırılabilirliğini sağlamak amacıyla z-skoru ve normalleştirme yöntemleri uygulanmıştır. Bu yöntemlerle değişkenlerin göreceli sapmaları ve yakınsama eğilimleri grafiksel olarak analiz edilmiştir. Ayrıca, zaman serilerindeki kırılmalar ve ortak eğilimler görsel yorumlamalar yoluyla değerlendirilmiştir. Elde edilen sonuçlar, dijitalleşme ile turizm hareketliliği arasında güçlü bir pozitif ilişki bulunduğunu, ancak bu ilişkinin dış dengeye yansımalarının ülkelerin ekonomik yapısına göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Genel olarak dijitalleşme, ASEAN ekonomilerinde turizm kanalı üzerinden dış ekonomik dengeyi etkileyen dolaylı fakat stratejik bir değişken olarak öne çıkmaktadır.

1 Dr. Öğretim Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, asiye.kucukosman@gumushane.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7100-3255

1. Giriş

Dijital dönüşüm, son yirmi yılda küresel ekonomik yapıyı derinden dönüştürmüş ve üretim, ticaret, finans ve hizmet sektörlerinde yeni değer yaratma biçimleri ortaya çıkarmıştır. Özellikle dijital teknolojilerin yaygınlaşması, bilgi akışının hızını artırarak piyasa erişimini genişletmiştir ve böylece ekonomik büyümenin mekansal ve sektörel dinamiklerini yeniden tanımlamıştır. Bu dönüşümden en fazla etkilenen sektörlerin başında, yüksek bilgi yoğunluğu ve küresel etkileşim kapasitesiyle turizm sektörü gelmektedir. Turizm, dijital ekonominin sunduğu iletişim, rezervasyon ve veri işleme teknolojilerinden yoğun biçimde yararlanan ve aynı zamanda dış ticaret dengesi açısından döviz kazandırıcı niteliğiyle stratejik bir hizmet sektörüdür.

Son yıllarda yapılan çalışmalar, dijitalleşmenin turizm talebini hem doğrudan hem dolaylı kanallarla etkilediğini göstermektedir. İnternet erişimi, çevrimiçi platformlar, dijital pazarlama araçları ve yapay zeka destekli seyahat sistemleri turist davranışlarını dönüştürmektedir. Bu bağlamda, destinasyon tercihleri, fiyat esnekliği ve tüketim biçimleri de yeniden şekillenmektedir. Bu süreç, yalnızca turizm gelirlerini değil, aynı zamanda ülkelerin dış ekonomik dengelerini de etkilemektedir. Diğer yandan turizm, birçok gelişmekte olan ülke için döviz kazandırıcı en önemli kalemlerden biri olup, cari işlemler dengesinin sürdürülebilirliği açısından kritik bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, dijitalleşmenin turizm talebi ve dış denge üzerindeki etkilerini birlikte ele almak, çağdaş makroekonomik analizlerin yeni bir boyutunu temsil etmektedir. Bu bağlamda, Güneydoğu Asya Uluslar Birliği- Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) ülkeleri, dijital dönüşüm ile turizm arasındaki etkileşimin gözlemlenebileceği en dinamik bölgesel örneklerden birini oluşturmaktadır. Bölge, bir yandan dijital altyapı yatırımlarıyla ekonomik dönüşümünü hızlandırmakta, diğer yandan küresel turizm hareketliliğinin merkezlerinden biri haline gelmektedir. Ancak ASEAN ülkeleri arasında dijitalleşme düzeyi, ekonomik olgunluk ve dış denge yapısı bakımından belirgin farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıklar, dijitalleşmenin turizm ve dış denge üzerindeki etkilerinin homojen olmadığını ve ülkelerin yapısal özelliklerine göre değişkenlik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışma, söz konusu ilişkiyi analiz etmek üzere seçilmiş ASEAN ülkeleri bağlamında Myanmar, Tayland ve Singapur örneklerini incelemektedir. Bu üç ülke, dijital dönüşüm sürecinin farklı aşamalarını temsil etmektedir. Myanmar dijitalleşmenin erken evresinde yer alan bir gelişmekte olan ekonomiyi, Tayland dijitalleşmenin turizmle bütünleştiği orta gelirli bir ekonomiyi ve Singapur ise dijitalleşmenin doygunluk seviyesine ulaştığı, yüksek gelirli ve finans odaklı bir ekonomiyi temsil etmektedir. Çalışmada,

dijitalleşme göstergesi olarak internet kullanıcı oranı, turizm talebi göstergesi olarak uluslararası turist girişleri ve dış denge göstergesi olarak cari işlemler dengesi kullanılmıştır. Bu göstergeler, Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü- United Nations World Tourism Organization (UNWTO) ve Dünya Bankası- World Bank verileri temel alınarak analiz edilmiştir ve z-skoru ve normalleştirme yöntemleri aracılığıyla ülkeler arası karşılaştırılabilir hale getirilmiştir. Çalışmanın temel amacı, dijitalleşmenin turizm talebi üzerindeki etkisini ve bu etkinin dış dengeye nasıl yansıdığını ortaya koymaktır. Böylece, dijital dönüşümün yalnızca teknolojik değil, aynı zamanda makroekonomik bir süreç olduğu savunulmaktadır. Bu bağlamda, dijital altyapı yatırımlarının dış ekonomik denge açısından da stratejik öneme sahip olduğu vurgulanmaktadır. Bu çerçevede elde edilen bulgular, dijitalleşme-turizm-dış denge ilişkisine dair literatüre katkı sağlamayı ve ASEAN ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma stratejilerine ampirik bir temel sunmayı amaçlamaktadır.

2. Literatür Özeti

Dijital ekonominin yükselişi, küresel turizm endüstrisinin ekonomik ve finansal dinamiklerini köklü biçimde dönüştürmektedir. Dijitalleşme, bilgi teknolojilerinin yaygınlaşması, çevrimiçi platformların gelişimi ve veri temelli karar alma süreçleri aracılığıyla turizm talebinin belirleyicilerini yeniden şekillendirmektedir ve aynı zamanda dış denge unsurlarını etkileyen yeni bir makroekonomik etkileşim alanı yaratmaktadır. Özellikle ASEAN ülkeleri, hem dijital altyapı yatırımlarındaki hızlı artış hem de turizmin bölgesel gelir dengesi içindeki stratejik rolü nedeniyle bu dönüşümün öncü örneklerinden biri haline gelmiştir.

Turizm talebi üzerine yapılan ampirik çalışmalar, ASEAN ülkelerinde gelir, döviz kuru ve ticaret açıklığı gibi makroekonomik değişkenlerin belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. ASEAN bölgesinde gelir düzeyi ile turizm talebi arasında güçlü bir pozitif ilişki bulunurken, yerel para birimlerinin değerlendirilmesi turist girişlerini olumsuz etkilemektedir (Pinjaman ve Pawan, 2021). Kurumsal kalite, siyasi istikrar ve yönetim etkinliği de turizm akımlarını şekillendiren önemli unsurlar arasındadır (Sari ve Cahyadin, 2021). Benzer biçimde, kültürel mesafe ve fiyat rekabeti, ASEAN içinde turizm akımlarının yönünü belirlemektedir ve ekonomik entegrasyonun artması turizm talebini bölgesel ölçekte güçlendirmektedir (Heriqbaldi vd., 2023).

Turizmin dış denge üzerindeki etkisi, özellikle cari işlemler dengesi bağlamında uzun süredir iktisadi literatürde tartışılmaktadır. Turizm

gelirlerinin cari açıkları azaltıcı bir rol oynadığı pek çok ampirik çalışmada doğrulanmıştır (Gidey, 2022); (Janković vd., 2022). Turizm sektörü, döviz kazancı yaratarak cari dengeyi düzeltmekte, ithalat talebini dengelemekte ve istihdam yoluyla gelir dengesini desteklemektedir (Bharali, 2020). ASEAN bağlamında yapılan araştırmalar, cari dengeyi belirleyen temel faktörler arasında finansal gelişmişlik, reel döviz kuru ve kamu harcamalarının da yer aldığını göstermektedir (Aimon vd., 2020; Purnama, vd., 2021). Dijitalleşme ise bu makroekonomik yapılar içinde giderek daha kritik bir değişken haline gelmiştir. Dijital pazarlama, yapay zeka tabanlı talep tahminleri, çevrimiçi seyahat platformları ve büyük veri uygulamaları, turizm sektöründe verimliliği ve rekabet gücünü artırmaktadır (Isayeva ve Mammadova, 2025). Dijitalleşme, turizm talebinin coğrafi sınırlarını genişletirken, sürdürülebilir turizm modellerinin gelişimini de desteklemektedir (Rausser vd., 2021). ASEAN bölgesinde dijital iş modellerinin yaygınlaşması, hem turizm hizmetlerinin arz yapısını değiştirmekte hem de dijital ekonominin dış denge üzerindeki etkisini dolaylı yoldan artırmaktadır (Uchiyama ve Furuoka, 2024).

Cari dengenin yapısal belirleyicileri üzerine yapılan ampirik araştırmalar, döviz kuru istikrarı, kamu borcu, tasarruf oranları ve yatırım dengesinin ASEAN ülkelerinde cari dengeyi etkileyen başlıca faktörler olduğunu göstermektedir (Guest ve McDonald, 1999; Ismail, 2007). Benzer biçimde, kamu borcu eşik düzeylerinin cari denge üzerindeki etkisine dair bulgular, belirli borç oranlarının aşılması durumunda dış dengenin kırılgan hale geldiğini göstermektedir (Soo vd., 2023). Makroekonomik değişkenlerin cari denge üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar, özellikle döviz kuru dalgalanmaları ve ticaret hadlerinin dış dengeyi önemli ölçüde etkilediğini vurgulamaktadır (Ahmad vd., 2023). ASEAN ülkeleri özelinde yapılan analizler, turizm talebinin sadece ekonomik büyümenin değil aynı zamanda bölgesel istikrarın da itici gücü olduğunu göstermektedir. Turizm talebindeki artış, döviz rezervlerini güçlendirmekte, cari açıkları azaltmakta ve kamu finansmanını desteklemektedir (Chang vd., 2009). Döviz kuru dalgalanmalarının turizm ticaret dengesi üzerindeki etkileri de literatürde sıkça vurgulanmıştır ve Euro'nun değer kaybının turist akışlarını artırdığı, değer kazanmasının ise bu etkiyi zayıflattığı gözlemlenmiştir (Işık vd., 2019).

Ancak mevcut literatür, turizm talebi ve cari denge arasındaki ilişkiyi oldukça kapsamlı biçimde ele almış olsa da, dijital ekonominin bu etkileşim üzerindeki dönüştürücü rolünü çoğunlukla dolaylı biçimde incelemiştir. Mevcut çalışmalar, ağırlıklı olarak gelir, döviz kuru, ticaret açıklığı ve kamu borcu gibi makroekonomik göstergelere odaklanmıştır. Buna karşın dijitalleşme düzeyinin turizm talebi ve dış denge üzerindeki etkilerini

sistematiik olarak test eden araştırmalar sınırlı kalmıştır. Bu baēlamda, bu çalışma dijitalleşmeyi temsil eden internet kullanıcı oranı ile turizm göstergelerini ve cari işlemler dengesi verilerini birlikte deēerlendirerek, dijital dönüşümün turizm ve dış denge arasındaki ilişkide nasıl bir rol oynayabileceēine ilişkin görsel ve analitik bir yaklaşım sunmaktadır. Böylece, dijitalleşmenin ekonomik denge göstergeleriyle keřiřtiēi noktaları anlamaya yönelik literatüre tamamlayıcı bir katkı saēlamayı amaēlamaktadır. Sonuç olarak, dijital ekonominin hız kazandıēı ASEAN bölgesinde turizm talebi ve dış denge dinamiklerini birlikte ele almak, bölgesel ekonomik entegrasyonun dijital boyutunu anlamak açısından önem taşımaktadır. Bu alışma, dijitalleşmenin turizm sektörüne ve cari dengeye olası etkilerini karşılaştırmalı bir çerçevede ortaya koyarak hem mevcut literatürdeki ilişkileri destekleyen hem de bu ilişkilerin yeni bir boyutunu tartışmaya açan bir perspektif geliştirmektedir. Bu yönüyle, bulguların politika yapıcılar ve araştırmacılar için dijitalleşmenin ekonomik etkilerini anlamada yol gösterici nitelikte olması hedeflenmektedir.

3. Veri Seti ve Metodoloji

Bu çalışmada dijitalleşmenin turizm talebi ve dış denge üzerindeki etkileri, seçilmiş ASEAN lkeleri örnekleminde analiz edilmiştir. Analizde yer alan lkeler Myanmar, Tayland ve Singapur olup, veri mevcudiyetine baēlı olarak dönem aralıkları ülke bazında farklılık göstermektedir. Buna göre Myanmar için veri seti 1998-2024, Tayland için 1995-2021 ve Singapur için ise 1995-2024 yılları arasındadır. Böylece analiz dönemi, her ülkenin veri srekliēiēi gözetilerek en geniş zaman dilimini kapsayacak biçimde oluşturulmuştur. Çalışmada kullanılan üç temel deēiřken, turizm talebi, dijitalleşme düzeyi ve dış denge göstergeleridir. Tüm deēiřkenler yıllık frekanstadır. Turizm talebini temsil eden deēiřken, “gelen turistler (inbound tourists)” göstergesidir. Bu veri, UNWTO tarafından yayımlanan UN Tourism Statistics Database’den elde edilmiştir. UNWTO tanımına göre “gelen turistler”, yerleşik olmayan bireylerin analiz edilen ülkeye eēlence, iş, saēlık veya diēer amaçlarla gerçekleştirdikleri ve en az bir gece konaklamayı içeren seyahatleri ifade etmektedir. Bu deēiřken, uluslararası turizm talebinin hacmini ve zaman içerisindeki deēiřim eēilimlerini yansıttıēı için, ülkelerin turizm performansını karşılaştırmalı olarak analiz etmede temel bir göstergedir.

Dijitalleşme düzeyini ölçmek amacıyla çalışmada “internet kullanıcıları-toplam nüfusa yüzdesi- (Internet users-% of population)” deēiřkeni kullanılmıştır. Bu veri, Dünya Bankası veri tabanından alınmış olup dijitalleşmenin toplum geneline yayılma düzeyini en doērudan biçimde yansıtan göstergelerden biridir. Dünya Bankası tanımına göre internet

kullanıcıları, son üç ay içerisinde herhangi bir yerden internete erişim sağlayan bireyleri kapsamaktadır. İnternet erişimi, bilgisayar, cep telefonu, kişisel dijital asistan, oyun konsolu veya dijital televizyon gibi çeşitli cihazlar aracılığıyla sağlanabilmektedir. Bu göstergenin seçilmesinin nedeni, dijitalleşmenin ekonomik ve sosyal sistemlere nüfuz etme derecesini yansıtan temel bir ölçüt olmasıdır. Nitekim literatürde internet kullanıcı oranı, dijital dönüşüm düzeyini ölçmek için sıklıkla başvurulmuş bir değişken olarak kabul edilmektedir. Guedes vd. (2023) tarafından yapılan bir çalışmada, internet kullanıcı oranı dijital benimseme (digital adoption) göstergesi olarak kullanılmış ve dijitalleşmenin uluslararası turizm akımları üzerindeki etkileri ampirik olarak incelenmiştir. Ayrıca Braun (2022), Endonezya örneğinde yaptığı çalışmada, internet kullanıcılarının artışının dijital ekonomi göstergesi olarak ekonomik büyüme ve turizm gelirleriyle pozitif ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Benzer biçimde, Lopez Cordova (2020), dijital platformların ve internet kullanım oranlarının turizm akımlarını yönlendiren önemli unsurlar olduğunu göstermiş, dijital teknolojilerin coğrafi uzaklık ve bilgi asimetrisi gibi seyahat engellerini azalttığını ampirik olarak ortaya koymuştur. Bu bulgular, internet kullanıcı oranının dijitalleşmenin düzeyini ölçmede hem teorik hem de ampirik olarak geçerli bir gösterge olduğunu desteklemektedir.

Dış denge göstergesi olarak kullanılan “cari işlemler dengesi- Milyar ABD Doları (current account balance-billion USD)” verisi ise, yine Dünya Bankası veri tabanından alınmıştır. Dünya Bankası tanımına göre cari işlemler dengesi, mal ve hizmetlerin net ihracatı, net birincil gelir (yatırım gelirleri, faiz ve kâr transferleri gibi) ve net ikincil gelir (transfer ödemeleri, yardımlar vb.) toplamını ifade etmektedir. Cari işlemler dengesi, bir ülkenin dış ekonomik ilişkilerinde gelir ve gider dengesini gösteren temel bir makroekonomik göstergedir. Pozitif cari denge, ülkenin dış ekonomik ilişkilerinde net döviz kazancı sağladığını, negatif cari denge ise dış finansman ihtiyacının bulunduğunu göstermektedir.

Farklı kaynaklardan elde edilen ve farklı nitelikte olan verilerin karşılaştırılabilir hale getirilmesi için tüm göstergelere normalizasyon ve z-skoru (z-score) yöntemi uygulanmıştır. Z-skoru bir gözlemin ait olduğu dağılımın ortalamasından ne kadar ve hangi yönde saptığını gösteren standart bir ölçüdür. İstatistiksel olarak z-skoru, bir değişkenin ortalamadan farkının standart sapmaya bölünmesiyle elde edilir ve böylece farklı ölçeklerdeki değişkenlerin karşılaştırılabilir hale gelmesini sağlar. Z-skoru yöntemi, özellikle ekonomi, finans ve sosyal bilimlerde değişkenlerin standartlaştırılması, normalleştirilmesi ve yapısal kırılmaların analizinde yaygın biçimde kullanılmaktadır. Cheadle vd. (2003), z-skoru

dönüşümünün veriler arasında ölçek farklılıklarını ortadan kaldırarak çok boyutlu karşılaştırmalara olanak tanıdığını ve özellikle karmaşık veri setlerinde anlamlı değişimlerin tespitinde güçlü bir araç olduğunu belirtmiştir. Diğer yandan, z-skoru analizi, zaman serilerinde “kırılma” (breakpoint) veya “dönüm noktası” (turning point) olarak adlandırılan yapısal değişimlerin tespitinde önemli bir yöntemsel avantaj sağlamaktadır. Literatürde bu tür kırılmalar genellikle, değişkenlerin z-skoru değerlerinde ani yön değişimleri ya da ortalamadan sapmaların süreklilik kazanmasıyla tanımlanmaktadır. Bu yöntemle, dijitalleşme düzeyi, turizm talebi ve cari denge arasındaki eğilimler standartlaştırılmış ölçekte analiz edilmiştir. Bu yöntemin yanı sıra, normalleştirilmiş veriler, grafiksel analiz yöntemi kullanılarak değerlendirilmiştir. Normalleştirme yöntemi, her bir gözlemin değerini serinin minimum ve maksimum değerleri arasındaki fark temelinde yeniden ölçeklendirerek, tüm verileri 0 ile 1 aralığına indirgemektedir. Bu kapsamda, her ülke için değişkenlerin zaman içerisindeki ortak hareketleri görsel olarak incelenmiş, özellikle dijitalleşme düzeyindeki artışların turizm talebi ve cari işlemler dengesi üzerindeki etkileri yorumlanmıştır. Grafiksel analiz, değişkenler arasındaki ilişkilerin yapısal eğilimlerini ve eş hareketlilik düzeylerini ortaya koymak için kullanılmıştır. Böylece, dijitalleşmenin turizm talebi ve dış denge üzerindeki potansiyel etkileri, ASEAN ülkeleri bağlamında bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir.

4. Bulgular ve Değerlendirme

Bu başlık altında, seçilmiş ASEAN ülkeleri için dijitalleşme düzeyi, turizm talebi ve dış denge göstergeleri arasındaki karşılaştırmalı analiz sonuçları verilmiştir. Bulgular, her ülke için yıllar itibarıyla dijitalleşme, turizm ve cari işlemler dengesi değişkenlerinin birlikte incelenmesiyle elde edilmiştir. Bu kapsamda, önce her bir değişkenin standartlaştırılmış değerleri z-skoru yöntemi kullanılarak hesaplanmış, ardından değişkenler arasındaki eğilimler grafiksel analiz aracılığıyla yorumlanmıştır. Ayrıca, karşılaştırılabilirliği sağlamak amacıyla tüm göstergeler için normalleştirme yapılmış ve elde edilen sonuçlar görsel olarak sunulmuştur. Analizde turizm talebi (inbound tourism arrivals), cari işlemler dengesi (current account balance) ve dijitalleşme düzeyi (internet users, percent of population) olmak üzere üç gösterge kullanılmıştır. Bu göstergeler, iki farklı analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. İlk olarak, verilerin ortalamadan sapmalarını ölçmek ve farklı ölçeklerdeki serileri karşılaştırılabilir hâle getirmek amacıyla z-skoru yöntemi uygulanmıştır. Buna göre z-itt (gelen turist sayısının z- skoru değeri), z-cab (cari işlemler dengesinin z-skoru değeri) ve z-iu (internet kullanıcı sayısının z-skoru değeri) göstergeleri, kendi ortalamaları ve standart

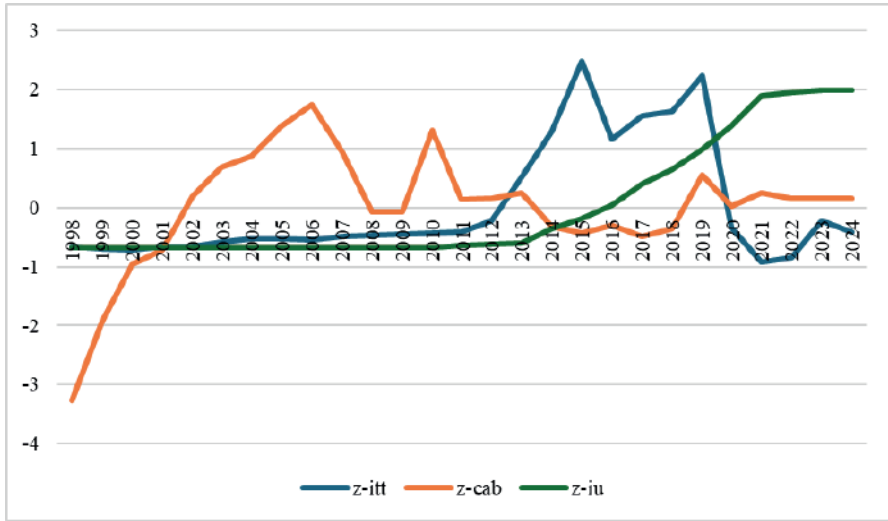
sapmaları esas alınarak standartlaştırılmıştır. İkinci olarak, değişkenlerin göreceli büyüklük farklarını gösterebilmek amacıyla normalleştirme yöntemi kullanılmıştır. Normalleştirme, her bir gözlemi serinin minimum ve maksimum değerleri arasındaki konumuna indirgemektedir ve böylece tüm veriler 0–1 aralığında yeniden ölçeklendirilmektedir. Bu kapsamda elde edilen n-itt (gelen turist sayısının normalleştirilmiş versiyonu), n-cab (cari işlemler dengesinin normalleştirilmiş versiyonu) ve n-iu (internet kullanıcı sayısının normalleştirilmiş versiyonu) serileri, ülkeler arası eğilimlerin ve zaman içindeki yakınsama düzeylerinin grafiksel olarak karşılaştırılmasına olanak sağlamıştır.

4.1. Myanmar

Myanmar, Güneydoğu Asya’da yer alan ve tarihsel olarak tarım, doğal kaynaklar ve düşük düzeyli sanayi faaliyetleriyle karakterize edilen gelişmekte olan bir ekonomidir. Ülke, 1997 yılında ASEAN’a tam üye olarak katılmıştır ve o tarihten itibaren bölgesel ekonomik entegrasyon sürecine dahil olmuştur. Uzun yıllar süren siyasi izolasyonun ardından 2010’lu yıllarda kademeli olarak dışa açılma politikaları benimsenmiş, bu süreçte hem dijital altyapının gelişimi hem de uluslararası turizm faaliyetleri belirgin bir ivme kazanmıştır. Myanmar’ın çalışma kapsamına dahil edilmesinin temel nedeni, dijitalleşme sürecinin ASEAN ülkeleri arasında geç başlayan fakat hızlı ilerleyen örneklerinden birini oluşturmasıdır. Dünya Bankası (2024) verilerine göre, Myanmar’da internet erişim oranı 2010 yılında yalnızca %0,25 düzeyindeyken, 2014’te %1,8, 2016’da %16, 2018’de %29,4, 2020’de %45,4 ve 2024 yılı itibarıyla %58,5 seviyesine ulaşmıştır. Bu veriler, yalnızca on dört yıl içinde ülkede internet erişiminin yaklaşık 230 kat artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu dramatik artış, mobil iletişim teknolojilerinin hızla yaygınlaşması, düşük maliyetli akıllı cihazlara erişimin artması ve 2013 sonrasında uygulamaya konulan telekomünikasyon liberalleşmesi politikalarıyla ilişkilidir. Bu hızlı dijitalleşme süreci, özellikle turizm sektöründe dijital platformların ve çevrimiçi rezervasyon sistemlerinin benimsenmesini kolaylaştırmış, ülkenin uluslararası tanıtım kapasitesini güçlendirmiştir. Bununla birlikte, Myanmar ekonomisinin dışa açıklık düzeyinin sınırlı olması ve cari işlemler dengesinin dönemsel dalgalanmalar göstermesi, dijitalleşme ve turizm ilişkisini incelemek açısından ülkeyi analitik olarak ilgi çekici kılmaktadır. Dolayısıyla Myanmar, dijital dönüşümün erken aşamalarında bulunan ve turizm potansiyelini yeni yeni değerlendiren bir ekonomi olarak, dijitalleşme–turizm–dış denge etkileşiminin dinamiklerini gözlemlemek için anlamlı bir örnek teşkil etmektedir.

Grafik 1’de Myanmar için dijitalleşme (z-iu), turizm talebi (z-itt) ve cari işlemler dengesi (z-cab) göstergelerinin 1998–2024 dönemi arasındaki z-skoru değerleri yer almaktadır. 1998–2024 dönemine ait z-skoru analizi, Myanmar’da dijitalleşme, turizm talebi ve cari işlemler dengesi göstergelerinin zaman içindeki hareketlerini ortaya koymaktadır. 2011 sonrası dönemde dijitalleşme ve turizm talebi göstergelerinde benzer yönlü bir artış eğilimi gözlenmiştir. Bu durum iki değişken arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Buna karşın cari işlemler dengesi z-skoru, dönemsel dalgalanmalarla daha kırılgan bir yapı sergilemiş ve dijitalleşme ile turizmdeki artışlara doğrudan tepki vermemiştir. Grafik 1 üzerinde özellikle 2011–2013, 2015–2016, 2020 ve 2022 yıllarında belirgin kırılma noktaları görülmektedir. 2011 reformlarıyla dijitalleşme eğilimi başlamış, 2015’te telekomünikasyonun yaygınlaşmasıyla turizm ivme kazanmış, 2020’de COVID-19 etkisiyle sert bir düşüş yaşanmış, 2022 sonrası ise dijitalleşme kalıcı biçimde artmıştır. Bu eğilimler, dijitalleşmenin turizmi destekleyici, fakat dış dengeye etkisinin dolaylı ve zaman gecikmeli olduğunu göstermektedir.

Grafik 1: Myanmar: Z-Skoru Analizi (Dijitalleşme–Turizm–Cari Denge, 1998–2024)

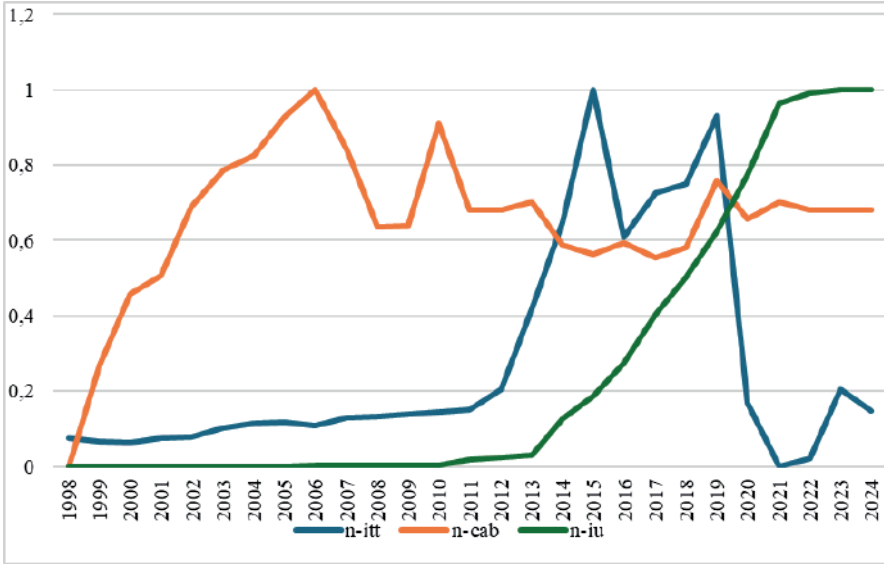

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Z-skoru analizi, değişkenler arasındaki göreceli sapmaları ortaya koyarken, normalleştirilmiş veri analizi değişkenlerin 0–1 aralığında ölçeklendirilmiş göreceli büyüklüklerini göstermektedir. Bu yöntem, özellikle zaman içinde farklı değişkenlerin gelişme hızlarını ve birbirine yaklaşma derecelerini

değerlendirmede kullanışlıdır. Dolayısıyla z-skoru daha çok değişkenlerin ortalamadan sapma derecesini açıklarken, normalleştirme yöntemi değişkenlerin göreceli büyüklük farklarını vurgulamaktadır. Bu bağlamda Grafik 2, Myanmar'da dijitalleşme (n-iu), turizm talebi (n-itt) ve cari işlemler dengesi (n-cab) göstergelerinin 1998–2024 dönemindeki normalleştirilmiş değerlerini göstermektedir. 1998–2010 dönemi incelendiğinde, tüm göstergelerin düşük düzeylerde seyrettiği, ancak cari işlemler dengesi göstergesinin diğer iki değişkene göre daha yüksek normalize değerlere sahip olduğu görülmektedir. Bu durum, erken dönemde Myanmar ekonomisinin turizm veya dijitalleşmeden ziyade dış ticaret ve enerji gelirlerine dayalı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. 2011 sonrasında dijitalleşme ve turizm göstergelerinde yavaş fakat istikrarlı bir artış eğilimi gözlenmektedir. Özellikle 2014–2018 döneminde turizm talebi göstergesi belirgin biçimde yükselmiş, ülkenin uluslararası erişilebilirliğinin artması ve bölgesel turizm hareketlerine entegrasyonu bu eğilimi desteklemiştir. 2016 sonrası dönemde dijitalleşme göstergesi (n-iu) hızla yükselmeye başlamış ve 2020 sonrasında 1 değerine yaklaşarak normalize aralıkta üst sınır seviyesine ulaşmıştır. Bu keskin yükseliş, mobil iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması, internet altyapısına yapılan yatırımlar ve artan dijital erişimle ilişkilidir. Buna karşın turizm göstergesi (n-itt) 2020'de pandemi etkisiyle ciddi biçimde gerilemiş, 2022 itibarıyla kısmi bir toparlanma göstermiştir. Bu zıt yönlü hareket, dijitalleşmenin ekonomik sistemde kalıcı hale geldiğini ancak turizmin dışsal şoklara daha duyarlı olduğunu ortaya koymaktadır. Cari işlemler dengesi (n-cab) eğrisi ise genel olarak daha yatay bir seyir izlemekte, dijitalleşme ve turizmdeki artışa paralel bir iyileşme göstermemektedir. Bu durum, dijitalleşme ve turizmdeki ilerlemenin dış dengeye kısa vadede sınırlı yansıdığını, dış dengenin yapısal olarak daha çok ticaret bileşenleri ve enerji fiyatlarındaki dalgalanmalardan etkilendiğini düşündürmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, normalleştirilmiş değerler Myanmar'da 2010 sonrası dönemde dijitalleşme hızının turizm artışını geride bıraktığını ve bu iki değişkenin dış dengeye kıyasla daha güçlü eş yönlü bir dinamik sergilediğini göstermektedir. Bu bulgu, dijital altyapı gelişiminin turizm talebini desteklediği, ancak dış dengenin bu süreçte henüz tam olarak entegre olmadığını ortaya koymaktadır.

*Grafik 2: Myanmar’da Dijitalleşme, Turizm Talebi ve Cari İşlemler Dengesi
Normalleştirilmiş (1998–2024)*

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

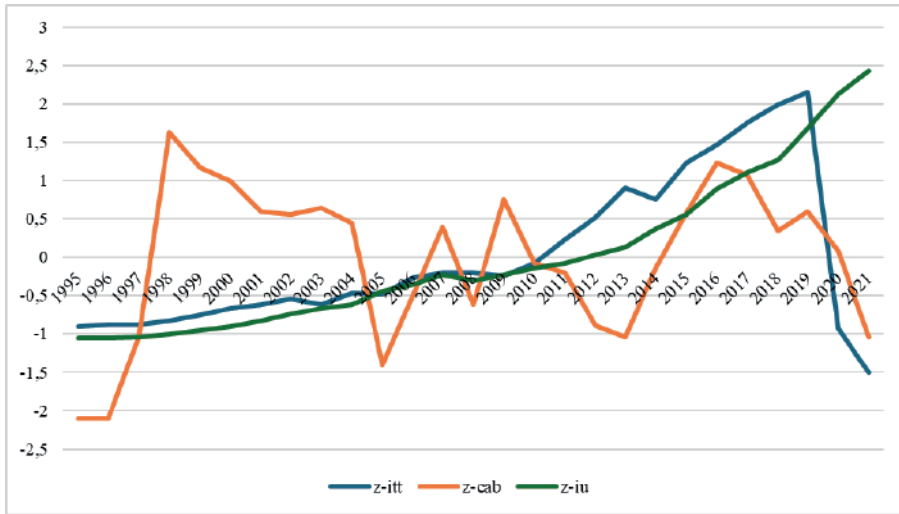
4.2. Tayland

Tayland, ASEAN bölgesinin en gelişmiş turizm ekonomilerinden biri olup, dijitalleşme sürecini bölgedeki birçok ülkeye kıyasla erken dönemde başlatmış bir örnek teşkil etmektedir. 1967’de ASEAN’ın kurucu üyelerinden biri olan Tayland, 1980’lerden itibaren turizmi büyüme stratejisinin merkezine yerleştirmiştir. Yüksek gelirli turist çekme kapasitesi, güçlü hizmet altyapısı ve gelişmiş dijital bağlantılılık sayesinde ülke, bölgedeki turizm pazarının merkezlerinden biri haline gelmiştir. Dünya Bankası (2024) verilerine göre, Tayland’da internet kullanım oranı 2010 yılında %22 iken, 2015’te %39’a, 2024’te ise %91 seviyesine ulaşmıştır. Bu veriler, ülkenin dijital altyapısında istikrarlı bir artış yaşandığını ve bilgi ekonomisine geçiş sürecinde ilerleme kaydettiğini göstermektedir. Tayland’ın bu çalışmaya dahil edilmesinin nedeni, dijitalleşme düzeyi yüksek ve turizmde yapısal çeşitlenmeyi erken yaşamış bir ekonomi olarak, dijital dönüşüm–turizm–dış denge etkileşiminin olgun bir örneğini sunmasıdır.

Grafik 3’te Tayland için dijitalleşme (z-iu), turizm talebi (z-itt) ve cari işlemler dengesi (z-cab) göstergelerinin 1995–2021 dönemi z-skoru değerleri yer almaktadır. Grafik 3’e göre 1990’lı yılların sonlarından itibaren dijitalleşme ve turizm göstergelerinin birlikte yükseliş eğilimi sergilediği

görülmektedir. Özellikle 2005 sonrasında her iki göstergenin z-skorlarında belirgin artışlar gözlenmiştir. Bu durum dijital altyapı gelişiminin turizm sektöründeki talep artışını desteklediğini göstermektedir. Buna karşın cari işlemler dengesi serisi dalgalı bir seyir izlemektedir ve 1997 Asya finansal krizi, 2008 küresel kriz ve 2020 pandemi dönemi belirgin kırılma noktaları olarak öne çıkmaktadır. 2012 sonrası dönemde dijitalleşme ve turizm talebi göstergeleri pozitif z-skoru bölgesine geçerken, cari denge göstergesi bu eğilime tam olarak eşlik etmemiştir. Bu durum, Tayland'ın dijitalleşme ve turizm yoluyla hizmet ihracatını artırmasına rağmen dış dengesinin enerji ithalatı ve sermaye hareketlerinden etkilenmeye devam ettiğini göstermektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, Tayland'da dijitalleşme ile turizm talebi arasında pozitif bir ilişki gözlenirken, cari işlemler dengesi bu iki değişkenden bağımsız bir döngüsel davranış sergilemiştir.

Grafik 3: Tayland: Z-Skoru Analizi (Dijitalleşme-Turizm-Cari Denge, 1995-2021)

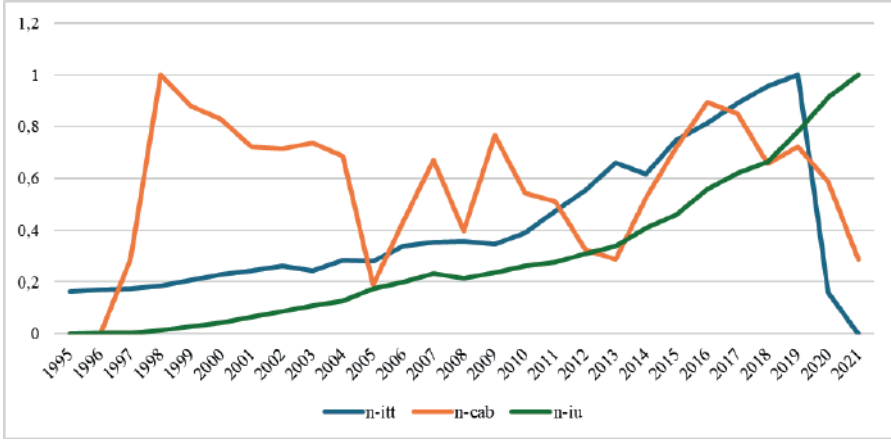

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 4, Tayland'da dijitalleşme (n-iu), turizm talebi (n-itt) ve cari işlemler dengesi (n-cab) göstergelerinin 1995-2021 dönemindeki normleştirilmiş değerlerini göstermektedir. 1995-2005 döneminde üç göstergenin de düşük seviyelerde olduğu, ancak turizm talebi ve dijitalleşmenin kademeli olarak arttığı gözlenmektedir. 2010 sonrasında dijitalleşme hız kazanmış, 2015 sonrası dönemde turizm göstergesiyle paralel bir eğilim izleyerek 2018'de en yüksek seviyesine ulaşmıştır. 2020'de COVID-19 pandemisi nedeniyle turizm göstergesinde keskin bir düşüş yaşanırken, dijitalleşme

eğrisi bu dönemde yükselişini sürdürmüştür. Bu durum, Tayland'da dijital altyapının ekonomik dayanıklılığı artıran bir faktör olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Cari işlemler dengesi ise 2000'li yıllar boyunca istikrarsız bir seyir izlemiş, özellikle 2013 sonrası dönemde normalize değerlerde hafif düşüş gözlenmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde, Tayland'da dijitalleşme ve turizm talebi arasındaki ilişki pozitif yönlü iken, dış denge bu iki değişkenin etkisine dolaylı biçimde tepki vermektedir.

Grafik 4: Tayland'da Dijitalleşme, Turizm Talebi ve Cari İşlemler Dengesi Normalleştirilmiş (1995-2021)

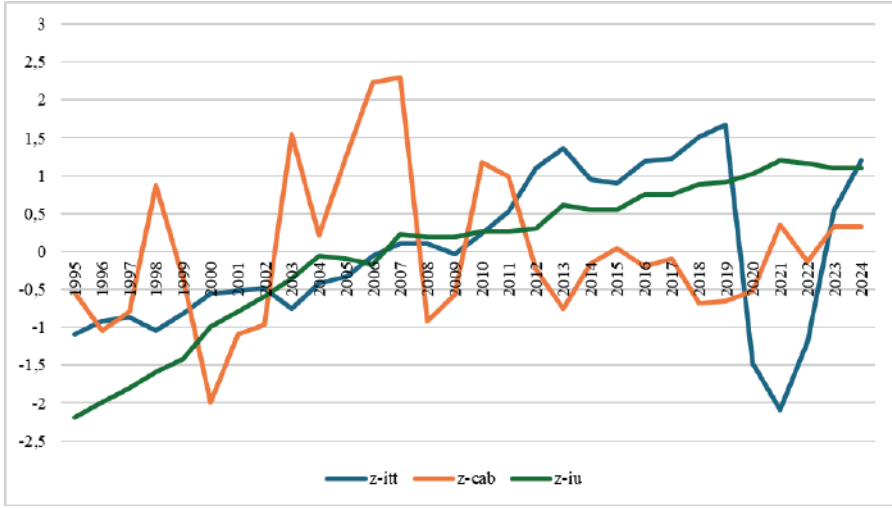
Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.3. Singapur

Singapur, Güneydoğu Asya'da yer alan ve dünyanın en gelişmiş küçük ölçekli ekonomilerinden biri olarak kabul edilen bir şehir devletidir. 1965 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra uyguladığı dışa açık, ihracat odaklı kalkınma stratejisiyle kısa sürede bölgesel bir ticaret, finans ve teknoloji merkezi hâline gelmiştir. Ülke, 1967'de ASEAN'ın kurucu üyeleri arasında yer alarak, bölgesel ekonomik entegrasyonun mimarlarından biri olmuştur. Yüksek gelirli ekonomiler sınıfında yer alan Singapur, küresel tedarik zincirlerinde stratejik bir kavşak işlevi görmektedir ve bilgi teknolojileri, finansal hizmetler, taşımacılık ve turizm gibi sektörlerde yoğunlaşan bir ekonomik yapıya sahiptir. Çalışma kapsamında Singapur'un seçilme nedeni, dijitalleşme sürecinin doygunluğa ulaştığı, buna karşın turizm ve dış denge dinamiklerinin hâlen dışsal faktörlere duyarlı olduğu bir örneği temsil etmesidir.

1990'lı yıllardan itibaren Singapur, dijital altyapı yatırımlarında öncü ülkeler arasında yer almıştır. Bu bağlamda, bilgi toplumu politikaları çerçevesinde 2000'li yıllarda tüm hane halkı ve işletmelerin çevrimiçi erişimine olanak sağlayan kapsamlı dijital dönüşüm programlarını yürürlüğe koymuştur. Dünya Bankası (2024) verilerine göre, 1995 yılında internet kullanım oranı nüfusun %3'ü düzeyindeyken, 2005'te %61'e, 2015'te %80'e, 2020'de ise %92 seviyesine ulaşmıştır. Bu artış, dijitalleşmenin yalnızca ekonomik üretkenliği değil, aynı zamanda hizmet sektörü ve turizm endüstrisinin etkinliğini de artırdığını göstermektedir. Özellikle çevrimiçi seyahat platformları, dijital rezervasyon sistemleri ve veri analitiği tabanlı turizm yönetimi araçları, Singapur'un uluslararası turizmde rekabet avantajını pekiştirmiştir.

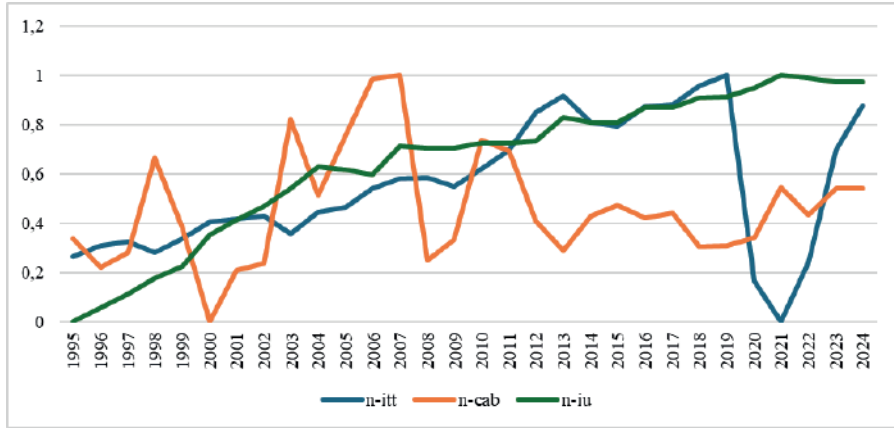
Grafik 5 Singapur için 1995–2024 dönemine ait z-skoru analizini göstermektedir. Grafik 5'te dijitalleşme (z-*iu*), turizm talebi (z-*itt*) ve cari işlemler dengesi (z-*cab*) göstergeleri karşılaştırıldığında, üç değişken arasında genel olarak pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. 1995–2010 dönemi boyunca dijitalleşme göstergesi istikrarlı bir artış sergilemiştir ve 2010 sonrasında yüksek pozitif değerlere ulaşarak ekonominin dijital altyapı açısından doygunluk seviyesine yaklaştığını göstermiştir. Turizm talebi göstergesi de benzer biçimde 2000'li yılların ortalarından itibaren dijitalleşmeyle paralel bir artış eğilimi göstermiş, özellikle 2013–2019 döneminde maksimum z-skoru değerlerine ulaşmıştır. 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkisiyle turizm göstergesi keskin bir düşüş yaşarken, dijitalleşme göstergesi bu dönemde dahi artış eğilimini sürdürmüştür. Bu durum, dijitalleşmenin ekonomik şoklar karşısında dayanıklılığı artırıcı bir rol üstlendiğini, buna karşın turizmin dışsal faktörlere son derece duyarlı olduğunu göstermektedir. Cari işlemler dengesi z-skoru ise dönemsel dalgalanmalara rağmen genel olarak pozitif seviyelerde seyretnmiş, dijitalleşme ve turizm artışlarına kısmen paralel fakat daha zayıf tepki vermiştir. Bu bulgu, Singapur'un dış dengesinin büyük ölçüde hizmet ihracatı, finansal işlemler ve yatırım gelirleri tarafından belirlendiğini göstermektedir.

Grafik 5. Singapur: Z-Skoru Analizi (Dijitalleşme-Turizm-Cari Denge, 1995-2024)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 6 ise aynı döneme ait değişkenlerin 0–1 aralığında normalleştirilmiş değerlerini sunmaktadır. Grafik 6 incelendiğinde, dijitalleşme göstergesinin 1995’ten itibaren düzenli olarak artarak 2015 sonrasında 1 seviyesine yakınsadığı, turizm talebinin ise dijitalleşmeyle birlikte yükselerek 2018 yılında en yüksek seviyeye ulaştığı görülmektedir. 2020 yılında turizm göstergesi keskin düşüşe rağmen 2022 sonrasında toparlanma eğilimi gösterdiği görülmektedir. Buna karşın cari denge göstergesi (n-cab) daha dalgalı bir seyir izlemekte, özellikle 2000’lerin başı ve 2015 sonrası dönemde görece gerilemeler göstermektedir. Bu dalgalanmaların temel nedenleri arasında küresel finansal krizler dışında, Singapur’un yüksek ithalat bağımlılığı, enerji fiyatlarındaki dalgalanmalar ve çok uluslu şirketlerin yatırım gelirlerindeki değişimler yer almaktadır. Ülkenin ihracat gelirlerinin büyük ölçüde ithal girdi kullanımına dayanması, mal ticareti dengesini hassas hale getirmektedir. Buna ek olarak, dış yatırım kazançlarının uluslararası piyasa koşullarına bağlı değişkenliği, cari işlemler hesabında dönemsel oynaklık yaratmaktadır.

Grafik 6. Singapur: Normalleştirilmiş Değerler (Dijitalleşme–Turizm–Cari Denge, 1995–2024)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Singapur'un verileri dijitalleşme ve turizm arasındaki pozitif yönlü ilişkiyi açık biçimde desteklemektedir. Ancak, dış denge üzerindeki etkiler dolaylı ve zayıf düzeydedir. Bunun temel nedeni, Singapur'un dış dengesinin klasik anlamda turizm gelirlerinden değil, yüksek katma değerli hizmet ihracatı, finansal işlemler ve doğrudan yabancı yatırım gelirlerinden beslenmesidir.

4.4. Ülkeler Arası Karşılaştırmalı Değerlendirme

Tayland, Myanmar ve Singapur örnekleri birlikte değerlendirildiğinde, dijitalleşme, turizm talebi ve dış denge arasındaki ilişkinin ASEAN ülkelerinde yapısal heterojenlik gösterdiği açık biçimde görülmektedir. Bu farklılık, ülkelerin ekonomik olgunluk düzeyleri, dışa açıklık oranları ve dijital dönüşüm süreçlerinin olgunluk derecelerinden kaynaklanmaktadır. Üç ülke karşılaştırması, hipotezin öngördüğü etki zincirinin — yani dijitalleşme artışı → turizm talebi artışı → dış denge iyileşmesi mekanizmasının — ülkelerin kalkınma aşamasına göre farklı biçimlerde gerçekleştiğini göstermektedir. Tayland, dijital altyapı, hizmet sektörü kapasitesi ve bölgesel turizm entegrasyonu açısından olgun bir model sergilemektedir. Z-skoru ve normalleştirilmiş analiz sonuçları, dijitalleşme ve turizm talebi göstergeleri arasında güçlü ve eş yönlü bir ilişki olduğunu ve bu etkileşimin cari işlemler dengesi üzerinde gecikmeli ama pozitif etkiler yarattığını göstermektedir. Turizmin Tayland ekonomisinde döviz kazandırıcı başlıca kalem olması, dijitalleşmenin dış dengeye dolaylı biçimde katkı yapmasını sağlamaktadır. Bu yapı, hipotezin

nispeten dönem dönem gözlemlendiği örnek olarak Tayland'ı öne çıkarmaktadır. Myanmar ise dijital dönüşüm sürecine geç başlamasına rağmen, son on yılda hızlı bir yükseliş sergileyen bir ekonomidir. Ülkede dijitalleşme göstergesi 2010 sonrasında keskin biçimde artarken, turizm talebinde de benzer bir ivme gözlenmiştir. Ancak, dış denge göstergesi aynı ölçüde iyileşme göstermemiş, daha kırılgan bir yapı sergilemiştir. Bu durum, dijitalleşmenin turizm talebini kısa vadede olumlu etkilediğini, fakat dış dengeye yansımalarının yapısal kısıtlar nedeniyle sınırlı kaldığını göstermektedir. Myanmar örneği, hipotezin ilk aşamasını (dijitalleşme → turizm) güçlü biçimde desteklerken, ikinci aşamasında (turizm → dış denge) henüz olgunlaşmamış bir ilişkiyi yansıtmaktadır. Singapur ise hipotezin farklı bir yönünü temsil etmektedir. Dijitalleşme ve turizm göstergeleri arasında pozitif korelasyon bulunmakla birlikte, cari işlemler dengesi bu ilişkiye doğrudan tepki vermemektedir. Bu durum, ülkenin ekonomik yapısının doğasıyla ilişkilendirilebilir. Şöyle ki; Singapur'da dış denge, turizm gelirlerinden ziyade yüksek katma değerli hizmet ihracatı, finansal işlemler ve yatırım gelirleri tarafından belirlenmektedir. Dolayısıyla dijitalleşme-turizm-dış denge zinciri burada klasik anlamda işlememekte, ancak dijitalleşme ekonominin genel rekabet gücünü koruyan yapısal bir unsur olarak işlev görmektedir. Üç ülke birlikte ele alındığında, dijitalleşme ile turizm arasındaki ilişkinin tüm örneklerde pozitif ve yönlendirici olduğu, ancak bu ilişkinin dış dengeye yansımalarının ülkesel koşullara, sektör kompozisyonuna ve dışa açıklık düzeyine bağlı olarak farklılaştığı görülmektedir. Tayland, bu zincirin tam olarak işlerlik kazandığı olgun bir örnek sunarken; Myanmar geç aşamadaki bir dönüşümü, Singapur ise doygun dijital ekonomi modelini temsil etmektedir. Bu sonuç, dijitalleşme sürecinin turizm sektörü aracılığıyla cari denge üzerinde anlamlı bir etki yaratabilmesi için belli bir ekonomik olgunluk, hizmet sektörü kapasitesi ve finansal istikrar düzeyine ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, dijitalleşme tek başına dış dengeyi doğrudan iyileştiren bir unsur olmaktan ziyade, turizm gibi hizmet ihracat kanalları aracılığıyla dolaylı ve aşamalı bir etki mekanizması yaratmaktadır.

5. Sonuç

Bu çalışma, dijitalleşmenin turizm talebi ve dış denge üzerindeki etkilerini ASEAN ülkeleri örneğinde incelemiş ve özellikle Myanmar, Tayland ve Singapur ekonomileri üzerinden karşılaştırmalı bir değerlendirme sunmuştur. Analizde, dijitalleşme düzeyi (internet kullanıcı oranı), turizm talebi (inbound tourism arrivals) ve dış denge (cari işlemler dengesi) göstergeleri kullanılmıştır. Normalleştirme ve z-skoru yöntemleriyle gerçekleştirilen analizler, ülkeler arasında hem zamansal hem yapısal farklılıkları görmeye

olanak sağlamıştır. Elde edilen bulgular, dijitalleşme ile turizm talebi arasında güçlü bir pozitif ilişki olduğunu, ancak bu etkinin dış dengeye yansımalarının ülkelerin ekonomik yapısına ve kalkınma aşamasına bağlı olarak değiştiğini ortaya koymaktadır. Myanmar örneği, dijitalleşmenin geç başladığı ancak turizm sektörüyle hızlı bir biçimde bütünleştiği bir yapıyı temsil etmektedir. Ülkede dijital altyapı gelişimi, turizm talebini artırıcı bir unsur haline gelmiştir ancak dış denge üzerindeki etkiler sınırlı kalmıştır. Tayland'da ise dijitalleşme-turizm-dış denge etkileşimi sınırlı da olsa nispeten dönem dönem gözlenmiştir. Singapur örneğinde ise dijitalleşme ve turizm arasındaki pozitif ilişki devam etmekle birlikte, cari dengenin belirleyicileri turizmden ziyade finansal işlemler, yüksek teknoloji ihracatı ve yatırım gelirleri olmuştur. Bu durum, dijitalleşmenin dış denge üzerindeki etkisinin gelişmiş ekonomilerde dolaylı ve sektörel olarak farklılaştığını göstermektedir.

Ülkeler arası karşılaştırma, dijitalleşmenin turizm üzerinden dış dengeye etkisinin doğrusal olmayan ve aşamalı bir süreç olduğunu göstermiştir. Gelişmekte olan ekonomilerde dijital altyapının güçlenmesi, turizmi doğrudan canlandırmaktadır ancak dış dengeye etkiler zaman gecikmeli ve zayıf biçimde yansımaktadır. Buna karşın, dijitalleşmenin olgunlaştığı ekonomilerde turizm talebi yüksek düzeyde sürdürülebilme, fakat dış denge etkisi finansal entegrasyonun yapısına bağlı hale gelmektedir. Dolayısıyla dijitalleşme, doğrudan cari dengeyi belirleyen bir unsurdan ziyade, turizm ve hizmet ihracatı kanalları üzerinden dolaylı etki yaratan bir yapısal değişken olarak değerlendirilebilir. Bu çalışma, literatürde çoğunlukla makroekonomik göstergeler çerçevesinde incelenen dış denge dinamiklerine, dijitalleşme ve turizm etkileşimini birlikte dahil ederek özgün bir katkı sağlamaktadır. Özellikle ASEAN bağlamında dijitalleşmenin turizm aracılığıyla dış ekonomik dengeyi nasıl etkilediğine ilişkin ampirik kanıtların sınırlı olduğu göz önüne alındığında, bu araştırma hem teorik hem metodolojik olarak mevcut boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Elde edilen bulgular, dijital dönüşümün turizm temelli dış denge politikalarının tasarımında dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Bu çerçevede, dijital altyapıya yapılan yatırımların yalnızca teknolojik gelişmeyi değil, aynı zamanda bölgesel turizm gelirlerini ve dış ekonomik istikrarı güçlendirici bir araç işlevi görebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Ahmad, Z., Jafre, N. A., & Kamarudin, W. N. W. (2023). The Impact of Macroeconomic Factors on Current Account Deficit in ASEAN Countries. *Business and Economic Research*, 13(4), 216-226.
- Aimon, H., Kurniadi, A. P., & Sentosa, S. U. (2020). Determinants and Causality of Current Account Balance and Foreign Direct Investment: Lower Middle Income Countries in ASEAN. *KnE Social Sciences*.
- Bharali, P. (2020). An Analysis of Percentage Share of Foreign Exchange Earnings from Tourism in Balance of Payments of India. *International Journal of Recent Technology and Engineering(IJRTE)*, 8(6), 3537-3542.
- Braun, A. (2022). Tourism And The Digital Economy In Indonesia: The Ardl Approach: English. *Tamansiswa Accounting Journal International*, 4(1), 16-23.
- Chang, C.-L., Khamkaew, T., Tansuchat, R., & McAleer, M. (2011). Interdependence of International Tourism Demand and Volatility in Leading ASEAN Destinations. *Tourism Economics*, 17(3), 481-507.
- Gidey, K. (2021). The effect of tourism on current account balance in Ethiopia. *Journal of African Development Studies*, 8(2), 5-20.
- Guedes, A., Faria, S., Gouveia, S., & Rebelo, J. (2023). The effect of virtual proximity and digital adoption on international tourism flows to Southern Europe. *Tourism Economics*, 29(6), 1643-1661.
- Guest, R., & McDonald, I. (1999). An evaluation of the saving, investment, and current account balances of five ASEAN economies. *Journal of Asian Economics*, 10(3), 445-464.
- Heriqbaldi, U., Esquivias, M. A., & Agusti, K. S. (2023). The role of cultural distance in boosting international tourism arrivals in ASEAN: a gravity model. *Consumer Behavior in Tourism and Hospitality*, 18(1), 97-109.
- Isayeva, S. Ve Mammadova S., (2025). Digital marketing of tourism as a tool for destination economic development. *PAHTEI – Proceedings of Azerbaijan High Technical Educational Institutions*, 5(1), 33–41.
- Ismail, H. (2007). *The Behaviour of the Current Account Balances of ASEAN-5 Members* (Doctoral dissertation, Universiti Putra Malaysia).
- IŞIK, C., Radulescu, M., & Fedajev, A. (2019). The effects of exchange rate depreciations and appreciations on the tourism trade balance: the case of Spain. *Eastern Journal of European Studies*, 10(1).
- Janković, N., Čakajac, B., Luković, S., & Mitrašević, M. (2022). The tourism sector as a determinant of reducing the balance of payments deficit in the Republic of Serbia. *Менаџмент у хотелијерству и туризму*, 10(2), 137-151.

- Lopez Cordova, J. E. (2020). Digital platforms and the demand for international tourism services. *World Bank Policy Research Working Paper*, (9147).
- Pinjaman, S. B., & Pawan, M. T. (2021). The Relationship between Macroeconomic Factors and Tourism Demand for ASEAN Countries. *International Journal of Academic Reserach in Economics and Management Sciences*, 10(3).
- Purnama, D., Budiono, B., & Priyono, A. F. (2021). Determinants of Current Account Balance in ASEAN+ 6. *Jurnal Economia*, 17(2), 220-237.
- Rausser, G., Strielkowski, W., & Korneeva, E. (2021). Sustainable tourism in the digital age: Institutional and economic implications. *Terra Economicus*, 19(4), 141-159.
- Sari, V. K., & Cahyadin, M. (2021). Dynamic Tourism in ASEAN Countries: Do Institutional Indicators Matter?. *Jurnal Ekonomi & Studi Pembangunan*, 22(2), 201-212.
- Soo, X. L., Kueh, J. S. H., Ab-Rahim, R., & Yau, J. T. H. (2023). Public debt, current account balance, and fiscal balance: The threshold effects in selected ASEAN countries. *Business and Economic Research*, 13(3), 23-39.
- Uchiyama, Y., & Furuoka, F. (2024). Characteristics of the market structure on-demand app gig economy in ASEAN. *JATI-Journal of Southeast Asian Studies*, 29(1), 1-26.
- World Bank. (2024). World Development Indicators.

Ticari Dışa Açıklığın İnsani Gelişmeye Etkisi: Türk Devletleri Örneği

Kezban Ayran Cihan¹

Özet

Bu çalışmanın amacı, Türk Devletlerinde ticari dışa açıklığın insani gelişme üzerindeki etkilerini araştırmaktır. Bu kapsamda ticari dışa açıklık ve finansal gelişme endeksinin insani gelişme göstergelerinden biri olan doğumda yaşam beklentisi üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Çalışmaya Türk Devletler Topluluğu üyesi (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Türkiye ve Özbekistan) ülkeler dahil edilmiştir. 2000-2022 dönemi yıllık verileri ile panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Analizlerde ön testler sonucunda elde edilen bilgiler doğrultusunda ikinci nesil olan ve heterojenlik durumunda tercih edilen Pedroni (1999, 2004) panel eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Bu test sonucunda değişkenlerin eşbütünleşik oldukları belirlenmiştir. Bunun üzerine uzun dönem katsayıların tahmini için PDOLSMG tahmincisi kullanılmıştır. Elde edilen bulgular ticari dışa açıklığın Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'da ve finansal gelişmenin ise Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'da doğumda yaşam beklentisi üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

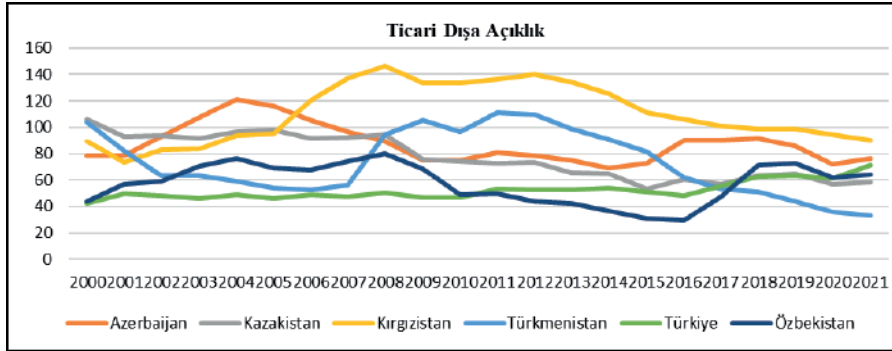
1. Giriş

Dış ticaret, bir yandan iktisadi büyümeyi sağlarken bir yandan da iktisadi kalkınmaya kaynak oluşturmaktadır. Çeşitli amaçlar ile gerçekleştirilen ihracat ve ithalat faaliyetleri bir ülkenin ticaret hacmini oluşturmaktadır. Ticaret hacminin yurtiçi hasıla içindeki payı ise ülkelerin ticari anlamda dışa açıklığını göstermektedir. Literatürde en sık kullanılan tanıma göre ticari dışa açıklık, bir ülkenin ihracat ve ithalat miktarları toplamının GSYH'ya oranı şeklinde ifade edilmektedir. Bu oran, dış ticaretin ülke ekonomisi içindeki payı ve ekonominin ticari dışa açıklığı hakkında bilgi vermektedir. Bu oran yükselmesi

1 Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fındıklı Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, kezban.cihan@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7700-7505

ülke ekonomisi içinde ihracat ve ithalat hacimlerinin arttığı ve ülkenin dış ticaret açısından daha fazla dışa açık hale geldiğini göstermektedir (Güngör ve Kurt, 2007). Dış ticaret kapsamında gerçekleştirilen ihracat faaliyetleri ile ülkeye döviz kazancı sağlanırken ithalat faaliyetleri ile ülke için gerekli olan mal ve hizmetlerin, hammaddelerin yurda getirilmesi söz konusu olmaktadır. Bir ülkenin ihracat hacminin artması yurtiçinde ihracatçı sektörler oluşmasını sağlamaktadır. Bu sektörlerde yurtiçi üretim ve üretimin kalitesi artmakta ayrıca istihdam olanakları gelişmektedir. Diğer taraftan ülkeler daha fazla ihracat gerçekleştirebilmek için diğer ülkelerle ikili veya çoklu ticari anlaşmalar yapmakta, çeşitli engrasyonlar oluşturmakta veya var olan entegrasyonlara dahil olmaktadır. Bu sayede ticaret hacminin artmasının yanı sıra ülkeler arasında rekabet de artarak daha yüksek standartlarda üretim teşvik edilmekte, mal ve hizmetlerin kalitesi artmakta bu da bireylerin refah düzeyini artırmaktadır. Aynı zamanda dış ticaretin diğer bir yüzü olan ithalat ile, bireyler ihtiyaç ve istekleri doğrultusunda yabancı ülkelerde üretilen mal ve hizmetlere sahip olmaktadır. Ayrıca yurtiçi üretim için gerekli olan hammaddelerin ithal edilmesi kesintisiz bir üretime kaynak oluşturarak bireylerin refah düzeylerini artırmaktadır. Ek olarak yurtiçinde üretilemeyen, savaş araç-gereçleri, ilaçlar, kimyasal ürünler, yüksek teknoloji ürünler vb. stratejik öneme sahip mal ve hizmetlerin de ithalatının gerçekleştirilmesi toplumların refah düzeyinin artırılmasında doğrudan etkili olmaktadır.

Grafik 1. Türk Devletlerinde Ticari Dışa Açıklık Oranı

Kaynak: WB, 2023

Grafik 1’de Türk Devletlerinin 2000-2022 dönemi ticari dışa açıklık oranları yer almaktadır. Başka bir ifade ile bu grafik, ülkelerin ihracat ve ithalat miktarlarının toplamından oluşan ticaret hacimlerinin GSYH’ya oranlarını göstermektedir. Grafik verileri incelendiğinde Türkiye hariç diğer ülkelerde ticari dışa açıklığın görece dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. 2000-2022

döneminde Türkiye’de bu oran ortalama %50 civarında iken Kırgızistan’da bu oran ortalama %100'lere kadar ulaşabilmektedir.

Dış ticaretin önündeki engellerin kaldırılarak serbest ticaretin sağlanması ülkelerin ticari dışa açıklığını artırmaktadır. Coğrafi olarak farklı dağılım gösteren üretim kaynakları serbest dış ticaret ile tüm ülkeler için ulaşılabilir hale gelmektedir. Ticari açıklık, üretim yöntemlerinden daha verimli olanları da öne çıkarmaktadır ve bu yolla daha ucuz mal ve hizmetlere ulaşabilmeye katkı sağlamaktadır (Tüpy, 2005). Dış ticaretten elde edilen kazanımlar sadece ekonomik anlamda değerlendirilmemelidir. Bir ülkenin ticari olarak dışa açık olması, eğitim ve sağlık gibi alanlarda da rekabete yol açarak bireyler daha kaliteli hizmetlere ulaşmaktadır. Nitekim eğitim ve sağlık gibi faktörler de insani gelişmeyi sağlayan unsurlar arasında yer almaktadır (Çoban, 2019). Ticari dışa açıklığın ülkelere sunmuş olduğu katkılardan biri de teknoloji girişlerini hızlandırmasıdır. Bir ülke ekonomisi ticari olarak ne kadar dışa açık ise o ülkeye teknoloji girişleri de o kadar artmaktadır. Bu sayede ülkede teknolojinin kullanımı yaygınlaşmaktadır (Wu, 2004). Teknolojinin yaygınlaşması ise eğitim öğretim kurumları, hastaneler vb. yerlerde yüksek teknoloji ile hizmetlerin sunulmasını sağlamaktadır. Ayrıca teknolojinin yaygınlaşması ile bireyler günlük yaşamlarında evlerinde daha fazla teknolojik ürünler kullanmaya başlamaktadır. Bu gelişmeler de doğrudan bireylerin refah seviyelerini artırarak insani gelişmeye katkıda bulunmaktadır.

İnsani gelişme, toplumun hayat standartlarını yükseltmeyi amaçlayan, bireylerin temel ihtiyaçlarını rahatça karşılayabilmeleri, sağlıklı bir ortamda hayatlarını sürdürebilmeleri ve kendilerine sunulan eğitim fırsatları ile kişisel gelişimlerini sağlayabilmelerini ifade etmektedir (Mıhçı ve Mıhçı, 2003: 27). Diğer bir tanımlamaya göre ise insani gelişme, bir ülkenin özgürlüklerle kalkınması şeklinde ifade edilmektedir (Sen, 2000: 3). İnsanların şimdiki ve gelecekteki kapasitelerini geliştirip en iyi şekilde kullanabilmelerini sağlayan bu gelişme süreci insanların potansiyellerini geliştirmelerinin yanında ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda da bu gelişmenin en iyi şekilde kullanılmasını kapsamaktadır (UNDP, 2019: 13).

İnsani gelişmenin derecesini belirlemekte bir ölçüt olarak kabul edilen insani gelişme endeksi (İGE), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından hazırlanmaktadır. Bu endeksin hazırlanmasında 3 temel gösterge dikkate alınmaktadır. Bunlar; doğumda yaşam beklentisi, brüt okuryazarlık ve kişi başına GSYH olarak sıralanmaktadır (UNDP, 2022). Sağlık, eğitim ve gelir göstergeleri ile oluşturulan insani gelişme endeksi, bireylerin genel olarak hayat standartları ile ilgili sunmuş olduğu bilgilerin yanında bir ülkenin verimliliği ile ilgili bilgiler de sunmaktadır. Burada verimlilik, hem insanların hayat

standartlarının belirlenmesinde gerekli olan unsurları içermekte hem de hayat standartlarının yükseltilmesinde önemli bir faktör olarak rol oynamaktadır (Cardona vd., 2013: 112). Farklı göstergeler dikkate alınarak oluşturulan İGE, ülkelerin toplumsal refah karşılaştırmasının yapılmasına da imkân vermekte, sosyoekonomik açıdan ülkelerin gelişmişlik seviyeleri ile ilgili bilgiler sunmaktadır (Tıraş, 2019: 17).

Doğumda yaşam beklentisi, İGE'nin sağlık göstergesi kapsamında yer alan temel bileşenlerden biridir ve insanların hayatta kaldığı ortalama süre şeklinde tanımlanmaktadır (Bilas vd., 2014: 1). Bir ülkedeki nüfusun genel sağlık durumunu ölçmek için kullanılan bu gösterge ülkeler arasındaki sağlık koşullarının karşılaştırılması amacıyla da bir ölçüt olarak tercih edilmektedir (Mahdian vd., 2016: 260). İGE'nin temel sağlık göstergesi olması, uzun ve sağlıklı bir yaşamı belirtmesi, sağlık alanında yaşanan gelişmeleri yansıtması ve sağlık alanında yaşanan bu gelişmelerin insani kalkınma ve dolayısıyla ekonomik kalkınmaya katkıları göz önüne alınarak bu çalışmada İGE'ni temsilen doğumda yaşam beklentisi üzerinde çalışılmıştır.

Tablo 1'de Türk Devletlerinde yıllar itibariyle doğumda yaşam beklentisinin seyri yer almaktadır.

Tablo 1. Türk Devletlerinde Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)

Yıllar	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Türkmenistan	Türkiye	Özbekistan
2010	70,938	67,378	68,849	66,657	74,507	69,672
2011	71,234	68,047	69,376	66,928	74,944	69,91
2012	71,506	68,805	69,868	67,167	75,373	70,155
2013	71,768	69,628	70,289	67,375	75,784	70,41
2014	72,022	70,483	70,626	67,552	76,172	70,671
2015	72,266	71,319	70,876	67,704	76,532	70,928
2016	72,493	72,081	71,054	67,835	76,86	71,171
2017	72,693	72,728	71,193	67,956	77,161	71,388
2018	72,864	73,236	71,321	68,073	77,437	71,573
2019	73,29	73,6	71,45	68,19	77,69	71,73
2020	70,31	71,19	69,13	68,84	76,52	71,46
2021	70,99	70,13	69,29	69,35	75,72	71,68
2022	74,12	73,50	71,48	69,91	77,59	72,14
2023	74,42	74,40	71,67	70,07	77,15	72,38

Kaynak: UNDP, 2024

Tablo 1’de yer alan Türk Devletlerine ait doğumda yaşam beklentilerine ait bilgiler en yüksek değere Türkiye’nin sahip olduğunu göstermektedir. Türkiye’den sonra ikinci en yüksek doğumda beklenen yaşam süresi değeri ise Azerbaycan’da kaydedilmiştir. En düşük değere sahip olan ülke Türkmenistan olurken tüm ülkeler için ele alınan zaman aralığında doğumda yaşam beklentisi değerlerinin artış göstererek ilerlediği görülmektedir. Bu durum bu ülkelerde sağlık koşullarında iyileşmeler yaşandığını ve ortalama ömrün uzadığını ifade etmektedir. Diğer taraftan bu değerde yaşanan artışların oransal olarak değerlendirmesi yapıldığında bir yıldan diğerine geçildiğinde şok veya kırılma niteliğinde bir durum kaydedilmediği ve ciddi bir artış yaşanmadığı, artışların ılımlı bir şekilde belirli bir ortalama etrafında seyrederek ilerlediği bilgilerine ulaşılmaktadır. Bu durum sağlık alanında yürütülen politikalar ile yapılan iyileştirmelerin doğumda yaşam beklentisi üzerindeki etkilerinin yavaş bir şekilde ortaya çıktığını göstermektedir.

Finansal gelişme konusu, araştırmacılar tarafından çeşitli parametreler üzerindeki etkileri dikkate alınarak farklı yönlerden ele alınmaktadır. Sıkça araştırmalara konu olan finansal gelişme ve ekonomik büyüme perspektifinin yanı sıra son zamanlarda insani gelişme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiler de araştırmalara konu olmaktadır. Bunun nedeni olarak ise dünyada ekonomik faktörlerin birbirleri ile açıklanmasının yanı sıra ülkelerin gelir düzeyleri yükseldikçe temel ihtiyaçların karşılanmasından öte sağlık alanında standartların yükseltilmesi, eğitim düzeyinin yükseltilmesi gibi insani gelişme odaklı beşeri sermayenin artırılmasına katkı sağlayan niteliksel konuların da önem arz etmeye başlaması gösterilebilmektedir. İktisadi kaynak aktarımı ile bu alanlarda meydana gelen gelişmeler ekonomiye pozitif olarak geri dönerken ülkelerin uluslararası alandaki imajına da pozitif katkılar sağlamaktadır. Bu açıdan güncel literatürde ekonomiyle ilgili yürütülen araştırmalarda insan odaklı faktörlerin etkileri de öne çıkmaktadır.

Finansal gelişme ile ilgili yapılan tanımlamalar incelendiğinde, finansal piyasalarda faaliyet gösteren kurumların sayıca artmalarının yanında finansal araçlar yelpazesinin çeşitlenerek çoğalması ve yaygınlaşması, finansal piyasalarda derinliğin artarak fon aktarımının etkin bir biçimde gerçekleştirilmesi olarak ifade edildiği görülmektedir (Koç, 2016: 300). Temelde borç alan ile verenin işlem yaptıkları bir piyasa olan finansal piyasalarda, küreselleşme, teknolojik ilerleme ve özellikle iletişim vb. alanlarda meydana gelen ilerlemeler sayesinde finansal piyasalarda da çeşitli gelişmeler yaşanmakta ve bu durum genel olarak finansal gelişim olarak adlandırılabilir.

Finansal sistemin mevcut durumunun araştırılmasında veya yaşanan gelişmelerin yansımalarının takip edilmesinde çeşitli ölçütler kullanılabilir.

Bu ölçütlerden biri de finansal gelişme endeksidir. Bu endeks, finansal piyasalarda yaşanan çeşitli gelişmelerin ölçümünü sağlamaktadır. Finansal gelişme/gelişmişlik endeksi IMF tarafından geliştirilmiştir. IMF'nin oluşturmuş olduğu bu endeks, hem finansal kurumların hem de piyasanın özelliklerini ve yapısını dikkate alarak gelişmişlik düzeyini derinlik, etkinlik ve erişim açısından alt endeksler ile değerlendirerek bir ölçüm yapmaktadır. Ayrıca bu alt endekslerin hesaplanmasında da 20 tane gösterge kullanılmaktadır. Finansal sistemin çok boyutlu yapısını en iyi şekilde temsil etmesi için hazırlanan bu endeks 0 ile 1 arasında değerler almaktadır. Endeks değerinin 1'e yaklaşması finansal gelişmenin arttığı anlamına gelmektedir (IMF, 2022). Tablo 2'de Türk Devletlerine ait finansal gelişme endeksinin yıllar itibarıyla seyri yer almaktadır.

Tablo 2. Türk Devletlerinde Finansal Gelişme Endeksi

Yıllar	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Türkmenistan	Türkiye	Özbekistan
2010	0,21	0,31	0,09	0,10	0,47	0,19
2011	0,21	0,29	0,09	0,10	0,46	0,21
2012	0,22	0,30	0,10	0,10	0,47	0,22
2013	0,23	0,30	0,11	0,10	0,49	0,22
2014	0,24	0,31	0,12	0,10	0,50	0,18
2015	0,26	0,32	0,12	0,10	0,49	0,19
2016	0,22	0,33	0,11	0,11	0,48	0,20
2017	0,25	0,31	0,12	0,10	0,50	0,24
2018	0,27	0,36	0,12	0,10	0,50	0,25
2019	0,27	0,34	0,13	0,10	0,50	0,26
2020	0,26	0,35	0,14	0,10	0,51	0,28
2021	0,25	0,35	0,14	0,10	0,50	0,29
2022	0,26	0,36	0,14	0,09	0,51	0,31

Kaynak: IMF, 2022

Tablo 2'e ait bilgiler incelendiğinde en yüksek finansal gelişme endeks değerlerinin Türkiye'ye ait olduğu, Türkiye'nin ardından en yüksek değerlerin Kazakistan'da kaydedildiği görülmektedir. İncelenen zaman diliminde en düşük değerlerin gerçekleştiği ülkeler ise Türkmenistan ve Kırgızistan olmuştur. Finansal gelişme değerleri dikkate alındığında Türkiye'nin öncü bir rol üstlendiği görülmektedir. Diğer ülkelere kıyasla Türkiye'de kaydedilen bu yüksek değerler, Türkiye'nin görece daha yüksek ekonomik büyüme ve kalkınma değerlerine sahip olması ve diğer Türk Devletlerinin bağımsızlıklarını

elde etmeleri ile iktisadi göstergelerinin ancak 1991 yılından sonra izlenmeye başlanması ile ilişkilendirilebilmektedir.

Temel amacı birimler arasındaki fon aktarımını sağlamak olan finansal sistem para ve sermaye piyasasından daha geniş bir piyasada bu amacı doğrultusunda işlemektedir. Finansal piyasaya konu olan fon aktarımları ise yatırımlar aracılığıyla üretim ve istihdama dönüşmektedir (Aydın, 2016: 51-81). Bu üretim ve istihdam ülkelerde iktisadi refahı artırıcı bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte zincirleme bir mekanizma oluşarak finansal piyasalardaki fon aktarımları üretimi teşvik etmekte, artan üretimle de bireylerin çeşitli ihtiyaç ve istekleri karşılanmaktadır. Benzer şekilde istihdam artışı ile bireyler daha fazla gelir elde etmekte elde edilen bu gelirler ile daha fazla sosyal, sağlık, eğitim vb. harcamalarda bulunmaktadır. Konu bu yönü ele alındığında finansal gelişmenin ekonomik göstergelere ve insani gelişmeye katkıları daha belirgin hale gelmektedir. Ayrıca finansal sistemde yaşanan gelişmeler ile finansal hizmetler arzı genişleyerek gelir düzeyi düşük bireylerin de finansal sisteme erişebilmeleri olanaklı hale gelmektedir. Ek olarak gelir düzeyi düşük bireylerin finansal sisteme dahil olarak elde edebilecekleri kazançlar da bu bireylerin gelir seviyesinin artmasını sağlayacaktır (DFID, 2004: 10-11). Bireylerin gelir seviyelerindeki bu artış eğitim, sağlık, sosyal vb. alanlardaki tüketimleri artırarak insani gelişmeye katkıda bulunmaktadır. Finansal sistemdeki paranın ekonomide dolaşıma girmesi de ayrıca insani gelişmeyi pozitif etkileyen unsurlardan birini oluşturmaktadır (Arif ve Khan, 2019). Finansal gelişmenin insani gelişme üzerindeki bir diğer etkisi ise beşeri sermayenin üretkenliğini artırmasıdır (Sutta ve Sobel, 2018). Finansal gelişmenin insani gelişme üzerindeki etki mekanizmasındaki önemli bir nokta da girişimciliğin gelişmesi ile ilgilidir. Finansal kaynaklara erişimin daha kolay olduğu ülkelerde bu durum girişimciliği de kolaylaştırmakta ve risk yönetim kapasitesini artırmak yoluyla ekonomik büyümeye ve insani gelişmeye etki etmektedir. İyi bir biçimde işleyen finansal sistem kaynak dağılımında etkinliği sağladığı için yatırımlarda da yenilikçiliğin ve üretkenliğin artmasını sağlayarak bireylerin refahlarının artmasına yol açarak insani gelişmenin ilerlemesine kaynak oluşturmaktadır (Tekin, 2020: 74).

Bu çalışmada Türk Devletlerinde ticari dışa açıklık ve finansal gelişmenin insani gelişmeye olan etkileri araştırılmıştır. Çalışmada, mevcut literatürde bu konu ile ilgili Türk Cumhuriyetleri üzerine hazırlanan çalışmaların kısıtlı olması nedeniyle bu ülke grubu özelinde bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Ayrıca çalışmada Türk Devletlerinin seçiminde Türk Devletleri Teşkilatı (Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi/Türk Konseyi) üyesi olan ülkeler üzerine odaklanılmıştır.

Türk Devletleri Teşkilatı, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye arasında 2009 yılında devlet başkanlarının Nahçıvan Anlaşmasını yapmaları ile oluşturulmuştur. Temeli 1992 yılında Türkçe Konuşan Devlet Başkanları Zirvesinde atılan bu teşkilatın ismi öncesinde Türk Dili Konuşulan Ülkeler İşbirliği Konseyi ve Türk Konseyi olarak kayıtlara geçerken 2018 yılında Türk Keşnesi ve 2021 yılında Türk Devletler Teşkilatı olarak değişmiştir. Teşkilatın kurucu üyeleri Azerbaycan, Türkiye, Kazakistan ve Kırgızistan'dır. 2019 yılında Özbekistan kuruluşu tam üye olmuştur. 2018 yılında Macaristan ve 2021 yılında Türkmenistan teşkilata gözlemci statüsü elde etmişlerdir (TURKKON, 2022).

2. Literatür Araştırması

Ticari dışa açıklık ile ilgili hazırlanan çalışmalar incelendiğinde bu çalışmaların büyük bir kısmının ekonomik büyüme kapsamında gerçekleştirildiği, insani gelişme kapsamında ele alınan çalışmaların sayıca daha az olduğu görülmektedir. Ayrıca bu çalışmada insani gelişme üzerinde etkili olabileceği düşünülen finansal gelişme endeksi değişkeni de kontrol değişkeni olarak modele eklenmiştir. Ticari dışa açıklık, doğumda yaşam beklentisi ve finansal gelişme değişkenleri arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar çoğunlukta olmadığı için bu çalışmanın literatüre katkı sunması beklenmektedir. Konu ile ilgili yurtiçi ve yurtdışı literatür örneklerine aşağıda yer verilmiştir.

Nik vd. (2013), İran'da finansal gelişmenin beşeri sermaye üzerindeki etkilerini 1977-2010 dönemi için zaman serisi analizi yöntemi ile araştırmışlardır. Analizler sonucunda para arzının enflasyona neden olarak beşeri sermayeyi olumsuz etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca bankacılık sektörü tarafından sağlanan kredilerin de beşeri sermaye üzerinde olumsuz bir etki oluşturduğu ortaya konmuştur.

Sehrawat ve Giri (2014), finansal gelişme ve insani gelişmişlik etkileşimini Hindistan ekonomisinde 1980-2012 dönemi verileri kapsamında araştırmışlardır. Zaman serisi yönteminin kullanıldığı çalışmada değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olduğu ve finansal gelişmeden insani gelişmeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisini mevcudiyeti tespit edilmiştir.

Mercan ve Göçer (2014), Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dan oluşan Orta asya ülkelerinde ticari dışa açıklığın enflasyon ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemiştir. 1990-2010 dönemi verilerinin ele alındığı çalışmada panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda ticari dışa açıklığın hem ekonomik büyüme hem de enflasyon değişkeni üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Özpolat ve Özsoy (2016), OECD ülkelerinde 2001-2015 döneminde finansal gelişme ve insani gelişme arasındaki ilişkileri panel veri analizi yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda finansal gelişme göstergesi olarak kabul edilen özel sektöre sunulan yurtiçi kredilerin GSYH'deki payının ekonomik büyümeyi artırdığı ve gelişmiş finansal piyasaların insani gelişmeye pozitif bir etkide bulunduğu belirlenmiştir.

Satrovic (2017), Türkiye için 1982-2015 dönemi verileri ile beşeri sermayenin finansal kalkınma üzerindeki etkilerini araştırmıştır. ARDL yönteminin kullanıldığı çalışma ile beşeri sermayenin finansal gelişmeyi temsil eden geniş para arzı ve likit borçlar üzerinde pozitif etkili olduğu, ayrıca değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğu ortaya konmuştur.

Mustafa at al (2017), 12 adet gelişmekte olan Asya panel veri analizi ile ticari dışa açıklık, ekonomik büyüme ve insani gelişme değişkenleri arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Çalışmada 1970-2011 dönemi yıllık verileri ile analizler gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda insani gelişmenin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği ancak ekonomik büyümenin insani gelişme üzerinde pozitif etkili olmadığı belirlenmiştir. Ticari dışa açıklığın ise hem ekonomik büyüme hem de insani gelişme üzerinde pozitif etkili olduğu tespit edilmiştir.

Şenol (2019), gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde finansal gelişme ile insani gelişme arasındaki ilişkileri panel veri analizi yöntemi ile incelemiştir. Çalışma, 42 ülkeye ait 1990-2015 dönemi yıllık verileri gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda finansal gelişme ve insani gelişme arasında uzun dönemli bir ilişki bulunduğu belirlenmiştir. Ayrıca tüm ülkelerde finansal gelişmeden insani gelişme yönünde, gelişmekte olan ülkelerde ise insani gelişmeden finansal gelişme yönüne doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu ortaya koyulmuştur.

Efeoğlu (2021), 2009-2018 döneminde APEC ülkelerinde insani gelişmenin finansal gelişmeye olan etkilerini konu almıştır. Panel veri kapsamında analizlerin gerçekleştirildiği çalışmada kontrol değişkeni olarak iyi yönetim göstergeleri modele eklenmiştir. Analizler sonucunda ulaşılan bilgiler, insani gelişmenin finansal gelişme üzerinde olumlu bir etkide bulunduğu ve iyi yönetim göstergesinin de finansal gelişme üzerinde pozitif etkili olduğu şeklinde ifade edilmiştir.

Altınöz ve Umut (2021), 10 tane yükselen piyasa ekonomisinde finansal gelişmenin insani gelişmeye olan etkilerini panel VAR analizi ile araştırmışlardır. 1990-2018 dönemi verilerinin ele alındığı çalışmada özel sektöre sağlanan kredilerde yaşanan artışların insani gelişmeyi pozitif etkilediği ve bu iki değişken arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğu ancak M2 para arzında

yaşanan artışların insani gelişme üzerinde anlamlı bir etki oluşturmadığı ve bu değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisi olmadığı tespit edilmiştir.

Sarwar vd. (2021) ise finansal gelişme ile insani gelişmenin birlikte etkileşimli olarak ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda finansal gelişme ve insani gelişmenin birlikte ele alındığını gösteren etkileşim katsayısı anlamlı bulunarak bu değişkenlerin birlikte ikiz unsurlar olarak büyüme üzerinde pozitif etkili olduğu ifade edilmiştir. Benzer biçimde Altınar ve Bozkurt (2018) da finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmada N11 ülkeleri için panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Analizlerde yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik test sonuçları doğrultusunda Dumitrescu-Hurlin nedensellik testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi etkilediğini göstermektedir.

Redmond and Nasir (2020), 1990-2016 dönemi için 3 farklı gelir grubuna ait toplam 30 ülke üzerinde ticari açıklık, finansal gelişme, doğal kaynak bolluğu değişkenlerinin ekonomik kalkınma ve insani gelişme üzerindeki etkilerini panel veri analizi ile incelemiştir. Elde edilen sonuçlar doğal kaynak bolluğunun ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği ancak insani gelişmeyi olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır. Ticari açıklığın ekonomik büyüme ve insani gelişmeyi pozitif etkilediği, ekonomik büyümenin de insani gelişmeyi pozitif etkilediği ortaya konmuştur.

Yaman (2021), G-20 ülkelerinde insani gelişme, ticari dışa açıklık ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada 2005-2018 dönemi yıllık verileri ile panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Nedensellik testi sonucunda insani gelişme ve kişi başı gelir arasında çift yönlü, insani gelişmeden ticari dışa açıklığa tek yönlü ve ticari dışa açıklıktan kişi başı gelire doğru tek yönlü ilişkiler tespit edilmiştir.

Shah at al. (2021), Çin'de ticari dışa açıklık ve insani gelişme göstergelerinden biri olan doğumda yaşam beklentisi arasındaki ilişkileri zaman serileri analizi yöntemi ile araştırmıştır. 1960-2018 dönemi verilerinin analiz edildiği çalışma sonucunda ticari dışa açıklığın doğumda yaşam beklentisi üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu ortaya konmuştur.

Bucak ve Saygılı (2022), 2000-2016 dönemi yıllık verileri ile OECD üyesi ülkelerde ticari dışa açıklık, insani gelişme ve gelir adaletsizliği arasındaki ilişkileri araştırmışlardır. Panel veri analizi kapsamında gerçekleştirilen testler sonucunda değişkenler arasında uzun dönem ilişkilerin bulunduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular ticari dışa açıklık ve insani gelişme arasında karşılıklı bir nedensellik bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Nguyen (2022), 1995-2019 dönemi verileri ile 25 tane geçiş ekonomisi üzerinde finansal gelişmenin, işgücüne katılım oranı ve insani gelişmenin ekonomik büyümeye olan etkilerini panel sabit etkiler ve GMM tahmin yöntemleri ile araştırmıştır. Çalışma sonucunda ulaşılan bilgiler finansal gelişme ve insani gelişmenin iktisadi refah üzerinde pozitif etkili olduğunu göstermektedir.

Ceylan ve Şahbaz (2024) Türk Cumhuriyetlerinde dış ticaret ve yoksulluk arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Panel veri analizinin kullanıldığı çalışma 1990-2022 dönemi verileri kapsamında hazırlanmıştır. Çalışma sonucunda kişi başı gelirden ticari dışa açıklığa doğru tek yönlü ve ticari dışa açıklık ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında çift yönlü nedensellik ilişkileri belirlenmiştir.

3. Veri Seti, Yöntem ve Analiz Sonuçları

3.1. Veri Seti

Bu çalışmada ticari dışa açıklığın insani gelişmeye olan etkileri incelenmektedir. Bu amaçla ticari dışa açıklığın insani gelişme göstergelerinden biri olan ve insani gelişme endeksinin temel sağlık göstergesi olan doğumda yaşam beklentisi üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Ayrıca çalışmada literatür örnekleri göz önüne alınarak kontrol değişkeni amaçlı olarak finansal gelişme endeksi verisi de bağımsız değişken olarak modele eklenmiştir. 2000-2022 dönemi verileri ile Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dan oluşan 6 tane Türk Devleti çalışmaya dahil edilmiştir. Panelde yer alan Türk devletlerinin 1991 yılında SSCB'nin yıkılması ile bağımsızlıklarını ilan etmeleri ele alınan konu ile ilgili düzenli veri seti 2000 yılından itibaren başladığı için çalışmada bu veri dönemi kullanılmıştır. Yıllık veriler kullanılarak panel veri analizi yönteminin uygulandığı bu çalışmada tüm değişkenler doğal logaritmaları ile analizlere dahil edilmiştir. Değişkenlere ait açıklamalar ve özet istatistikler Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Değişkenlere Ait Açıklamalar ve Özet İstatistikler

Değişken Adı	Açıklama	Veri Kaynağı	Ortalama	St. Hata	En Küçük Değer	En Büyük Değer
LE	Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)	UNDP (2024)	69.51	3.21	64.17	77.83
OPEN	Ticari Dışa Açıklık	WB (2024)	76.17	25.95	29.19	146.10
FDI	Finansal Gelişme Endeksi	IMF (2024)	0.23	0.13	0.06	0.51

Tablo 3'te sunulmuş olan bilgiler incelendiğinde ortalama değeri 69.5 yıl olan doğumda yaşam beklentisinin en yüksek değeri 77.8 yıl (Türkiye'de 2019 yılında) iken en küçük değeri 64.1 yıl (Kazakistan'da 2000 yılında) olarak kaydedilmiştir. Finansal gelişme endeksinin ise panel bazında ortalama değeri 0.23, en küçük değeri 0.06 (Kırgızistan'da 2000 yılında) ve en yüksek değeri 0.51 (Türkiye'de 2020 yılında) olarak kaydedilmiştir. Ticari dışa açıklık değerleri incelendiğinde panel bazında 2000-2022 döneminde seçilmiş ülke grubunda ortalama ticari dışa açıklığın 76.1 olduğu, en yüksek değer 146.1 (2008 yılında Kırgızistan'da) ve en düşük değerin 29.19 (2016 yılında Özbekistan'da) ölçüldüğü bilgilerine ulaşılmaktadır.

3.2. Yöntem ve Analiz Sonuçları

Bu çalışmada değişkenler arasındaki ilişkiler panel veri analizi yöntemi ile incelenmiştir. Doğumda yaşam beklentisini (LE) açıklamak üzere ticari dışa açıklık (OPEN) ve finansal gelişme endeksi (FDI) bağımsız değişkenleri ile kurulan ekonometrik model eşitlik 1'de yer almaktadır.

$$LE_{it} = \beta_0 + \beta_1 OPEN_{it} + \beta_2 FDI_{it} + u_{it} \quad (1)$$

Eşitlikte yer alan i yatay kesit birimlerini, t zaman boyutunu ve u_{it} hata terimini ifade etmektedir.

Zaman serileri analizlerinde olduğu gibi panel veri analizinde de değişkenlerin durağanlıklarının incelenmesi gerekmektedir. Değişkenlerin durağanlıklarının belirlenmesinde yaygın bir biçimde kullanılan yöntemlerden biri birim kök testlerinin uygulanmasıdır. Ancak hangi birim kök testinin uygulanacağına karar verilebilmesi için birim kök analizinden önce yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik durumlarının incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada yatay kesit bağımlılığının incelenmesinde Pesaran (2015) Düzeltilmiş CD (CD_{NT}) testi ve homojenlik sınaması için ise Swamy S testi uygulanmıştır.

CD_{NT} testi, Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD testinin T 'nin büyük olduğu ve N 'in 10 veya daha küçük olduğu durumlar için uyarlanmış olduğu bu yüzden Düzeltilmiş CD testi olarak da adlandırılan bir testtir. Bu testin temel hipotezi yatay kesit bağımlılığının bulunmadığını ifade etmektedir ve test istatistiği eşitlik 2'de yer aldığı şekilde ifade edilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2017: 316). Bu çalışmada da T 'nin 22 ve N 'in 6 olması nedeniyle CD_{NT} testi ile yatay kesit bağımlılığı araştırılmıştır.

$$CD_{NT} = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \rho_{ij} \quad (\rho_{ij} = T^{-1} \sum_{t=1}^T \varphi_{it} \varphi_{jt}), (\varphi_{it} = \frac{\varepsilon_{it}}{(T^{-1} \sum_{t=1}^T \varepsilon_{it}^2)^{1/2}}) \quad (2)$$

2 numaralı eşitlikte N birim boyutunu, T zaman boyutunu ve φ_{it} , ölçeklendirilmiş artıkları ifade etmektedir.

Panel veri analizi yönteminin kullanıldığı çalışmalarda eğer heterojen olan eğim katsayıları homojen olarak varsayılır ve bu şekilde analizler gerçekleştirilirse ülkelere özgü olan farklılıklar da gözden kaçırılmaktadır. Bu sebeple birim kök testlerinden önce yatay kesit bağımlılığından sonra diğer bir ön test olarak eğim parametrelerinin homojenlik durumlarının belirlenmesi gerekmektedir (Aytun ve Akın, 2014: 78). Ayrıca ele alınan modelde heterojenliğin dikkate alınmaması durumunda tahminlerden sapmalı sonuçlar alınabilmektedir (Swamy, 1970: 311). Bu çalışmada homojenliği incelemek üzere S testi uygulanmıştır. Testin temel hipotezi parametrelerin homojen olduğunu ifade etmektedir. Bu teste ait test istatistiği eşitlik 3'te yer almaktadır.

$$\hat{S} = X'_{k(N-1)} = \sum_{i=1}^N (\hat{\beta}_i - \bar{\beta}^*)' \hat{V}_i - 1(\hat{\beta}_i - \bar{\beta}^*) \quad (3)$$

Eşitlik 3'te yer alan β_i her bir kesit için regresyonlardan edinilen EKK tahmincilerini, $\bar{\beta}^*$ ağırlıklı sabit etkiler tahmincisini ve V_i bu tahminciler arasındaki varyans farkını göstermektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2017: 247). Yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik testlerine ait sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenlik Test Sonuçları

Testler			LE	OPEN	FDI
Yatay Kesit Bağımlılığı	CD _{NT} Testi	Test İstatistiği (Olasılık Değeri)	17.166* (0.000)	5.382** (0.045)	8.437* (0.000)
Homojenlik	S Testi	Chi ² (5) (Prob>chi ²)	278.22* (0.000)	282.60* (0.000)	2630.40* (0.000)

*Not: * ve ** %1 ve %5 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.*

Elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde değişkenler için ulaşılan olasılık değerlerinin 0.05'ten küçük olduğu görülmektedir. Bu durumda hem yatay kesit bağımlılığı hem de heterojenlik testlerine ilişkin sıfır hipotezler reddedilmektedir ve değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı içerdikleri ve heterojenliğin söz konusu olduğu tespit edilmektedir. Değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı içermeleri panelde bulunan ülkelerden herhangi birinin yaşayacağı bir şoktan diğer ülkelerin de etkileneceği ortaya konmaktadır. Heterojenlik durumu ise eğim parametrelerinin birimler arasında değişkenlik gösterdiği ve hesaplanacak regresyon katsayılarının birimler için farklı olacağı anlamına gelmektedir.

Çalışmanın bu aşamasında uygulanacak tahmin yöntemlerine karar verilebilmesi için ve sahte regresyon gibi sorunların yaşanmaması için

değişkenlerin durağanlıklarının araştırılması gerekmektedir. Ancak panel veri analizinde birim kök testleri birinci nesil ve ikinci nesil (yeni nesil) birim kök testleri olarak çeşitlenmektedir. Birinci nesil birim kök testleri ile ikinci nesil birim kök testlerinden hangisinin kullanılacağına dair temel ayırımı yatay kesit bağımlılığı ve heterojenliğin bulunup bulunmaması oluşturmaktadır (Güloğlu ve İspir, 2011: 210). Kullanılan veri setinin $T > N$ olması durumu ve değişkenlerin hem yatay kesit bağımlılığı içermeleri hem de heterojen olmaları nedeniyle durağanlık araştırması ikinci nesil olan ve heterojenliği dikkate alan PANICCA panel birim kök testi ile gerçekleştirilmiştir. Reese ve Westerlund (2016) tarafından geliştirilen PANICCA birim kök testi ortak faktör modellemesine dayanmaktadır. Testin temel hipotezi serilerin birim kök içerdiğini ifade etmektedir (Reese ve Westerlund, 2016: 971).

Tablo 5. PANICCA Panel Birim Kök Test Sonuçları

Test İstatistikleri			LE	OPEN	FDI
Seviye	Sabitli	Ortak Faktör ADF	-1.774*** (0.069)	-2.083** (0.032)	-2.337* (0.018)
	Sabitli ve Trendli		-0.837 (0.350)	-3.264* (0.001)	-2.878* (0.004)
	Sabitli	Pa	1.048 (0.852)	-0.523 (0.300)	-4.700* (0.000)
	Sabitli ve Trendli		0.299 (0.617)	-0.290 (0.386)	-1.333*** (0.091)
	Sabitli	Pb	1.901 (0.971)	-0.358 (0.360)	-2.452* (0.007)
	Sabitli ve Trendli		0.322 (0.626)	-0.270 (0.393)	-1.113 (0.132)
	Sabitli	PMSB	3.956 (1.000)	-0.703 (0.241)	-1.397*** (0.081)
	Sabitli ve Trendli		0.322 (0.626)	-0.255 (0.399)	-0.712 (0.238)
1. Fark	Sabitli	Ortak Faktör ADF	-4.443* (0.000)	-3.986* (0.000)	-4.139* (0.000)
		Pa	-7.76* (0.000)	-4.251* (0.000)	-3.3* (0.010)
		Pb	-2.568* (0.005)	-2.467* (0.006)	-1.876** (0.030)
		PMSB	-1.37* (0.008)	-1.22 (0.111)	-0.918 (0.179)

*Not: *, ** ve *** ifadeleri sırası ile %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini ifade etmektedir. Gecikme uzunluğu AIC bilgi kriteri aracılığıyla belirlenmiştir.*

PANICCA panel birim kök testi dengeli panel veri setinde kullanılmaktadır. Değişkenlere ait grafikler incelendiğinde değişkenlerin trend içerdikleri belirlenmiştir. Bunun üzerine seviye değerinde birim kök incelemesinde sabitli model ile sabitli ve trendli modellere ait sonuçlara yer verilmiştir. Ancak fark durağanlık incelenirken değişkenlerin birinci farkları alındıktan sonra trendli yapılarının kaybolması nedeniyle fark durağanlıklar trendsiz olarak incelenmiştir. Panel birim kök testi sonucunda elde edilen bilgiler Tablo 5'te yer almaktadır.

PANICCA panel birim kök testi sonuçları değerlendirilirken ilk olarak ortak faktörün durağanlığına bakılmaktadır. Eğer ortak faktörde durağanlık sağlanabilmiş ise ardından kalıntının (Pa, Pb ve PMSB) durağanlığına bakılmaktadır. Kalıntı durağanlığı da sağlanan serilerin durağan seriler olduğuna karar verilmektedir. Bu bilgiler altında Tablo 5'te yer alan test sonuçları incelendiğinde değişkenlerin seviye değerleri için sıfır hipotezinin kabul edildiği ve değişkenlerin seviye değerlerinde durağan olmadıklarına karar verilmektedir. Ancak değişkenlerin birinci farkları alındığında sıfır hipotezinin reddedildiği ve değişkenlerin durağanlaştıkları belirlenmiştir.

Birim kök incelemesi sonrasında tüm değişkenlerin birinci farklarında ve aynı seviyede durağan olduklarının belirlenmesi üzerine çalışmaya eşbütünleşme analizi ile devam edilmesi uygun görülmüştür. Ancak birim kök testlerinde olduğu gibi eşbütünleşme testlerinde de hangi eşbütünleşme testinin uygulanacağına karar verilebilmesi için üzerinde çalışılan modelin yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik durumu araştırılmaktadır. Bu amaçla model için uygulanan yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik test sonuçlarına ait bilgiler Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6. Modele Ait Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenlik Test Sonuçları

Yatay Kesit Bağımlılığı (LM)	Test istatistiği	64.14*
	Olasılık değeri	0.000
Homojenlik Testi (Swamy)	Ki-Kare Test İstatistiği	717.83*
	Olasılık Değeri	0.000

*Not: * ifadesi %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.*

Tablo 6'ya ait bilgiler incelendiğinde üzerinde çalışılan modelin yatay kesit bağımlılığı içerdiği ve heterojenliğin bulunduğu belirlenmektedir. Bu nedenle bu durumları dikkate alan yani ikinci nesil olan Pedroni (1999, 2004) panel eşbütünleşme testi ile değişkenlerin uzun dönem ilişkileri araştırılmıştır.

Ekonometrik analizlerde serilerin birim kök içermesi durumunda sahte regresyon sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu sahte regresyon sorununu çözmek için serilerin farklarını almak ve bu farkları alınmış seriler ile regresyon oluşturulmaktadır. Ancak uygulanan fark alma işlemi de uzun dönem denge için gerekli olan bilgilerin kaybedilmesi gibi sorunlara yol açabilmektedir. Diğer bir ifade ile serilerin birinci farkları alınarak uygulanan analizler, seriler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi ortadan kaldıracılabilmektedir. Bu sorunun çözümü olarak ise eşbütünleşme analizinin uygulanması önerilmektedir. Çünkü eşbütünleşme analizi değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin doğrudan tahmin edilmesini sağlayan bir yöntem olma özelliğine sahiptir (Pedroni, 2001).

İkinci nesil Pedroni eşbütünleşme testinde değişkenler ortalamalardan farkları alınarak (demean işlemi yapılarak) yatay kesit bağımlılığına karşı dirençli hale getirilmektedir söz konusu olmaktadır. Homojen ve heterojen paneller için ayrı ayrı sonuçları gösteren bu testin temel hipotezi panelin tüm birimleri için eşbütünleşme olmadığını ifade etmektedir. (Yerdelen Tatoğlu, 2017:195).

Tablo 7. Pedroni (1999, 2004) Panel Eşbütünleşme Test Sonuçları

İstatistikler	t İstatistiği	İstatistikler	t İstatistiği
Panel v	0.609	Grup rho	-0.234
Panel rho	-1.252	Grup PP	-2.175*
Panel PP	-2.444	Grup ADF	-2,778*
Panel ADF	1.042	Not: T tablo değerleri 0,05 önem seviyesinde 1,960'tır.	

Pedroni eşbütünleşme test sonuçları yorumlanırken modelin homojenlik durumu dikkate alınmaktadır. Çünkü model homojen ise panel istatistikler, heterojen ise grup istatistiklere göre karar verilmektedir. Bu sebeple modelin heterojen olduğu belirlendiği için grup istatistiklerine ait sonuçlar yorumlanmaktadır. Tablo 8'de yer alan test sonuçları incelendiğinde grup istatistiklerine ait PP ve ADF istatistik sonuçlarının tablo kritik değeri olan 1.96 değerinden mutlak değerce büyük olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar değişkenlerin eşbütünleşik olduğunu göstermektedir.

Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin saptanması üzerine bu ilişkinin hangi yönde ve ne miktarda olduğunun belirlenmesi amacıyla uzun dönem katsayılarının tahmini gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla Pedroni (2001) tarafından geliştirilmiş olan Ortalama Grup Dinamik En Küçük Kareler (DOLSMG) tahmincisi kullanılmıştır. Modelin yatay kesit bağımlılığı ve

heterojenlik içermesi nedeniyle bu test uygulanmıştır. Bu testte her bir kesitin öncül ve gecikmeli değerleri ile klasik en küçük kareler yöntemi kullanılmaktadır. Daha sonra hesaplanan değerler Pesaran ve Smith MG tahmin yöntemi ile birleştirilmekte ve panelin geneli için katsayı tahmini gerçekleştirilmektedir (Pedroni, 2004: 728).

Tablo 8. Ortalama Grup Dinamik En Küçük Kareler (DOLSMG) Tahmin Sonuçları

Ülkeler	OPEN		FDI	
	Beta	T İstatistiği	Beta	T İstatistiği
Azerbaycan	0.010*	5.157	0.046*	8.722
Kazakistan	-0.105*	15.37	-0.015*	-2.407
Kırgızistan	-0.012*	-8.389	0.019*	6.678
Türkmenistan	0.011*	5.591	0.059**	7.540
Türkiye	-0.017*	-1.966	-0.067	-3.747
Özbekistan	0.011*	10.45	0.000	0.066
Model	-0.016*	-1.969	0.007*	6.88

Not: T tablo değerleri 0.05 anlamlılık seviyesinde 1,960'tır. Gecikme uzunluğu AIC bilgi kriteri ile 2 olarak belirlenmiştir.

Tablo 8'de parametrelerin birimlere göre heterojen olduğu birimler için DOLS ve panelin geneli için DOLSMG tahmincisi ile elde edilen sonuçlar yer almaktadır. Bu test sonucunda 0.05 anlamlılık seviyesi için t istatistik değerinin t tablo değeri olan 1.96 değerinden mutlak değerce büyük olması durumunda sıfır hipotezi reddedilmektedir.

Ulaşılan bilgiler, 2000-2021 dönemini kapsayan panel için OPEN değişkeninin LE değişkeni üzerinde negatif anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ancak ülkeler bazında incelendiğinde bu etkinin Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'da pozitif olduğu görülmektedir. Diğer taraftan elde edilen sonuçlar FDI değişkeninin ise LE değişkeni üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ülkelere göre elde edilen sonuçlar incelendiğinde FDI değişkeninin LE değişkenini Kazakistan ve Türkiye'de negatif etkilediği, Özbekistan'da anlamlı bir etkiye sahip olmadığı ve diğer ülkelerde ise pozitif etkilediği belirlenmektedir.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde yer alan 6 tane ülkede (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan) ticari dışa açıklık ve finansal gelişmenin insani gelişme üzerindeki etkileri

araştırılmıştır. Bu amaçla çalışmada 2000-2022 dönemi verileri ile panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, Ticari dışa açıklık olarak ihracat ve ithalat hacimleri toplamının GSYH'ya oranı, finansal gelişme göstergesi olarak IMF tarafından oluşturulan finansal gelişme endeksi, insani gelişme göstergesi olarak insani gelişme endeksinin temel bileşenlerinden biri olan ve sağlık göstergesi olarak kabul edilen doğumda yaşam beklentisi verileri kullanılmıştır.

Çalışmanın analiz bölümünde öncelikle değişkenler için yatay kesit bağımlılığı ve homojenite testleri uygulanarak hangi birim kök testlerinin uygulanacağına karar verilmiştir. Bu testler sonucunda ikinci nesil bir test olan, ayrıca heterojenliği dikkate alan PANICCA panel birim kök testi kullanılmış ve değişkenlerin birinci farkları alındığında durağanlaştıkları belirlenmiştir. Değişkenlerin aynı seviyeden ve birinci farklarında durağan olmaları üzerine eşbütünleşme ilişkisini araştırmak için Pedroni (1999, 2004) panel eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Bu test sonucunda da değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Bu uzun dönemli ilişkide ortaya çıkan etkilerin yönünü ve boyutunu belirlemek üzere PDOLSMG tahmincisi ile katsayıların tahmini gerçekleştirilmiştir.

Panel bazında ulaşılan sonuçlar ticari dışa açıklık oranında meydana gelen %1 'lık artışın doğumda yaşam beklentisini %0.01 yıl azalttığı, finansal gelişme endeksindeki %1 birimlik artışın doğumda yaşam beklentisini %0.007 yıl artırdığını ortaya koymaktadır. Ülkelere göre ulaşılan sonuçlar incelendiğinde ticari dışa açıklığın tüm ülkelerde anlamlı etkilere sahip olduğu, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'da pozitif etkiye sahip olduğu görülmektedir. Finansal gelişmenin ise Özbekistan'da anlamlı bir etkiye sahip olmadığı, Azerbaycan, Kırgızistan ve Türkmenistan'da pozitif etkili olduğu tespit edilmiştir.

Ticari dışa açıklığın doğumda yaşam beklentisi üzerindeki etkisi Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'da pozitif olarak tespit edilmiştir. Bu durum ticaret faaliyetlerinin artması ile ekonominin gelişmesi ve bireylerin gelirinin artması şeklinde açıklanabilir. Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye için ulaşılan negatif etkiler, ticaret hacminin artırılması için girişilen yoğun endüstriyel faaliyetlerin özellikle çevreye vermiş olduğu zararlar vb. Olumsuz sonuçların insani gelişmeyi negatif etkilemesi ile açıklanabilir. Literatür örneklerinin de desteklediği bir biçimde finansal gelişmenin insani gelişme göstergelerinden biri olan doğumda yaşam beklentisini artırması yönünde bir beklentiye karşı Kazakistan ve Türkiye'de negatif bir etki ortaya konmuştur. Bu durum Sethi vd. (2021) çalışmalarında belirttiği gibi finansal gelişmenin gelir eşitsizliğini artırması ile açıklanabilmektedir. Diğer taraftan Kindleberger (2008)'in ifade ettiği üzere finansal piyasalarda sanal değer artışlarıyla ortaya çıkan

istikrarsızlıkların ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemesi ve Tobin (1984)'in finansal sektörün toplumsal getirisinin özel getiriden düşük olduğu, fonların verimli sektörlerden finansal piyasa kayması ile iktisadi parametreleri olumsuz etkilenmesi gibi durumların doğumda yaşam beklentisine olumsuz yansımaları ile açıklanabilmektedir.

Bu çalışma bazı kısıtlılıklar altında gerçekleştirilmiştir. Veri toplama aşamasında en güncel verilerin 2021 yılına ait olması ve incelenen Türk Devletlerinin büyük bir kısmının 1991 yılında SSCB'den özgürlüğünü ilan etmesi ile gerekli verilerin ancak 2000 yılından başlaması bu çalışmada veri aralığını daraltarak bir kısıt oluşturmıştır. Ayrıca çalışmanın panel veri olarak incelenmesinin yanında bu konuda etkili olabilecek diğer faktörlerle birlikte her bir ülke özelinde zaman serisi analizi yöntemi ile incelemelerin yapılmasının da literatüre zenginlik katacağı düşünülmektedir. Elde edilen sonuçlardan hareketle karbondioksit salınımı, kadın ve erkeklerde eğitim seviyesinin yükselmesi, işsizlik oranları, yenilenebilir enerji tüketimi ve gelir eşitsizliği gibi konuların da insani gelişmeye olan etkilerinin araştırılması önem arz etmektedir.

Dış ticaretin insani gelişmeye katkı sunabilmesi için hükümetlerin hem ihracat hem de ithalat faaliyetlerini göz önüne alması gerekmektedir. Diğer taraftan dış ticarete yönelik endüstrileşme faaliyetlerinin yoğun fosil kaynağa dayanması, karbondioksit emisyonlarının artması ve bireylerin daha fazla çalışma saatlerine maruz kalmaları gibi durumlara karşı tedbirler alınmalıdır. Bunun için yenilenebilir enerji tüketimi teşvik edilmeli, işyeri koşulları ve çalışma şartları iyileştirilmelidir. Ayrıca dış ticaret ve finansal gelişme ile elde edilen ekonomik büyümeden bireylerin adil bir şekilde pay alması, gelir dağılımında adaletin sağlanması da önem arz etmektedir.

Kaynaklar

- Altınır, A. ve Bozkurt, E. (2018). N11 ülkelerinde finansal gelişme ve ekonomik büyüme: Panel veri analizi. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 2 (2), 197-212.
- Altınöz, B. ve Umut, A. (2021). Yükselen piyasa ekonomilerinde finansal gelişme ile insani gelişme arasındaki ilişki: Panel vector autoregression yaklaşımı. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, Özel Sayı: IERFM, 2021, 1-13.
- Arif, I. and Khan, L. (2019). The role of financial development in human capital development: An evidence from Pakistan. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences (PJCSS)*, 13(4), 1029-1040.
- Aydın, Y. (2016). *Finansal Piyasalar ve Kurumlar: Teori ve Türkiye Uygulamasına Güncel Bakış*. Ankara: Seçkin Kitabevi.
- Aytun, C. ve Akın C. S. (2014). OECD ülkelerinde telekomünikasyon altyapısı ve ekonomik büyüme: Yatay kesit bağımlı heterojen panel nedensellik analizi. *İktisat İşletme ve Finans*, 29 (340), 69-94.
- Bilas, V., Franc, S. and Bosnjak, M. (2014). Determinant factors of life expectancy at birth in the European Union Countries. *Coll. Antropol*, 38(1), 1-9.
- Bucak, Ç. ve Saygılı, F. (2022). Ticari Açıklık, Gelir Eşitsizliği ve İnsani Gelişme İlişkisi: Panel Veri Analizi. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 13 (2), 23-41.
- Cardona, M., Kretschmer, T. and Strobel, T. (2013). ICT and productivity: Conclusions from the empirical literature. *Information Economics and Policy*, 25(3), 109-125.
- Ceylan, A. ve Şahbaz, A. (2024). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Dış Ticaret, Ekonomik Büyüme ve Yoksulluk İlişkisi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), 667-683. <https://doi.org/10.21547/jss.1408780>
- Çoban, M. N. (2019). Ticari dışa açıklığın insani gelişmişlik üzerine etkisi: V4 ülkeleri için panel veri analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 62, 155-169.
- DFID, (2004). The importance of financial sector development for growth and poverty reduction. *Department for International Development, Policy Division Working Paper; London*.
- Efeoğlu, R. (2021). İnsani gelişmenin finansal gelişme üzerindeki etkisi: APEC ülkeleri üzerine bir uygulama. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 7(3), 226-236.
- Mustafa, G., Rizov, M. and Kernohan D. (2017). Growth, human development, and trade: the Asian experience, *Econ. Modell.*, 61 (2017), 93-101
- Güloğlu, B. ve İspir, M. (2011). Is natural rate of unemployment or hysteresis? Sector-specific panel unit root test analysis for Turkey. *Ege Academic Review*, 11 (2), 205-216.

- Güngör, B. ve Kurt, S. (2007). Dışa açıklık ve kalkınma ilişkisi (1968-2003): Türkiye örneği, *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 197-210.
- IMF (2022). Financial Development Index Database, <https://data.imf.org/?sk=F8032E80-B36C-43B1-AC26-493C5B1CD33BIMF> Erişim: 01.07.2022.
- Kindleberger, C. P. (2008). *Cinnet, Panik ve Çöküş: Mali Krizler Tarihi*. (H. Tunalı, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Koç, S., Şenol, Z. ve Karaca, S. S. (2016). Finansal gelişmişliği etkileyen makroekonomik faktörlerin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler örnekleminde analizi: 2000-2012. *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 3(4), 299-319.
- Mahdian, M., Schat, M., Fazel, M. R., Rahimi, H. and Zadeh, M. M. (2016). Life Expectancy at birth in Aran-Bidgol region, Iran, 2012: A study based on corrected health houses data. *International Journal of Epidemiologic Research*, 3(3), 259-267.
- Mercan, M. ve Göçer İ. (2014). Ticari dışa açıklığın ekonomik etkileri: Orta Asya ülkeleri için ampirik bir analiz. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(22), 27-44.
- Mıhçı, H. ve Mıhçı, S. (2003). Türkiye'nin yakın dönemdeki insani gelişme eğilimleri. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(2), 21-47.
- Nguyen, T. A. N. (2022). Financial development, human resources, and economic growth in transition countries. *Economies*, 10(6), 1-12.
- Nik, H. A., Nasab, Z. S., Salmani, Y. and Shahriari, N. (2013). The relationship between financial development indicators and human capital in Iran. *Management Science Letters*, 3, 1261-1272.
- Özpolat, A. ve Özsoy, F. N. (2016). The relationship between financial development and human development in OECD countries: A panel causality test. *18th International Scientific Conference On Economic And Social Development – “Building Resilient Society” – Zagreb, Croatia, 9-10 December 2016*.
- Pedroni, P. (2001). Purchasing power parity tests in cointegrated panels. *Review Of Economics And Statistics*. 83(4), 727-731.
- Pedroni, P. (2004). Panel cointegration: Asymptotic and finite sample properties of pooled time series tests with an application to the PPP hypothesis. *Econometric Theory*, 20(3), 597-625.
- Redmond, T., Nasir, M. A. (2020.) Role of natural resource abundance, international trade and financial development in the economic development of selected countries. *Resour. Pol.* 66, 101591.
- Reese, S. ve Westerlund, J. (2016). Panicca: Panic on cross section averages. *Journal of Applied Econometrics*, 31(6), 961-981

- Sarwar, A., Khan, M. A., Sarwar, Z. and Khan, W. (2021). Financial development, human capital and its impact on economic growth of emerging countries. *Published in Asian Journal of Economics and Banking*. 5(1), 86-100.
- Satrovic, E. (2017). Financial development and human capital in Turkey: ARDL approach. *Cappadocia Academic Review*, 1(2), 1-15.
- Sehrawat, M. and Giri, A. K. (2014). The relationship between financial development indicators and human development in India. *International Journal of Social Economics*, 41(12), 1194-1208.
- Sen, A. (2000). *Development as Freedom*. New York: Knopf Doubleday Publishing Group. 2000.
- Sethi, P., Bhattacharjee, S., Chakrabarti, D. and Tiwari, C. (2021). The impact of globalization and financial development on India's income inequality. *Journal of Policy Modeling*, 43(3), 639-656.
- Shah M. I., Ullah, I., Xingjian, X., Haipeng, H., Rehman, A., Zeeshan, M., Alam Afridi, F. E. (2021). Modeling trade openness and life expectancy in China. *Risk Manag Healthc Policy*. 23(14),1689-1701. doi: 10.2147/RMHP.S298381.
- Swamy, P. B. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica*, 38(2), 311-322.
- Şenol, Z. (2019). Finansal gelişim ile insani gelişim arasındaki ilişki: Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 5(2), 341-358.
- Tekin, B. (2020). The nexus between financial developments and human developments: The case of developing countries. *Journal Of Emerging Economies And Islamic Research*, 8(2), 73-87.
- Tıraş, H. H. (2019). Türkiye için insani gelişmişlik göstergeleri. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 14(1), 15-31.
- Tobin, J. (1984). On the efficiency of the financial system. *Lloyds Bank Annual Review*, 153, 1-15.
- Tupy, M. L. (2005). Trade liberalization and poverty reduction in Sub-Sahara Africa, Policy Analysis. No:557
- TURKKON (2022). Türk Devletler Teşkilatı. <https://www.turkkon.org/tr/turk-konseyi-hakkinda>. Erişim: 03.07.2022.
- UNDP (2022). HDI dimensions and indicators., <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>. Erişim: 07.07.2022.
- UNDP. (2019). Human development report 2019. <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2019>. Erişim: 10.07.2022.
- WB (2022). World Bank, World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>. Erişim: 01.07.2022.

- Wu, Y. (2004). Openness, Productivity and growth in the APEC economies. *Empirical Economics*, 29, 593-604.
- Yaman, H. (2021). İnsani gelişme, ticari dışa açıklık ve ekonomik büyüme dinamikleri: G-20 ülkeleri üzerine bir inceleme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 69, 121-134; DOI: 10.51290/dpusbe.848388
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2017). *Panel Zaman Serileri Analizi Stata Uygulamalı*. İstanbul: Beta Yayınları.

Uluslararası İktisada Dayalı Güncel Araştırmalar ve Uygulamalar II

Editörler:

Prof. Dr. Haktan SEVİNÇ

Dr. Öğr. Üyesi Demet EROĞLU SEVİNÇ